

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: **«СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ БЕЗДОГЛЯДНИХ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ»**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.2319-з
спеціальності: 231 «Соціальна робота»
освітньої програми «Соціальна педагогіка»
Замуленко Катерина Дмитрівна

Керівник: доцент кафедри соціальної
педагогіки та спеціальної освіти, доцент,
кандидат педагогічних наук Пономаренко О. В.

Рецензент: _____

Запоріжжя
2020

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 80 с., 2 таблиці, 60 джерел, 1 додаток.

Мета роботи – дослідити потреби бездоглядних дітей та їх ціннісні орієнтації-особливості розуміння свого теперішнього становища та його причин, наявність мети у житті, розуміння життєвого успіху, професійні орієнтації, ставлення до суспільства, бачення свого місця в ньому.

Об'єкт дослідження – дитяча бездоглядність як соціальне явище.

Предмет дослідження – соціально-психологічні характеристики бездоглядних неповнолітніх.

Методи наукового дослідження: теоретичні – аналіз літератури, історичний аналіз, аналіз документів, контент-аналіз, інтерв'ю, бесіда.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що розроблено рекомендації соціальним працівникам в роботі з бездоглядними дітьми.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали роботи, можуть бути використані у: науково-дослідницькій діяльності – при подальшій розробці теоретичних проблем соціального захисту бездоглядних дітей; навчальному процесі – при викладанні нормативних дисциплін, при підготовці курсів лекцій, практикумів із зазначених дисциплін.

БЕЗПРИТУЛЬНІСТЬ, БЕЗДОГЛЯДНІСТЬ, ДІТИ ВУЛИЦІ, ДИТИНСТВО, СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА, СОЦІАЛЬНИЙ ПРАЦІВНИК.

ЗМІСТ

Вступ.....	6
Розділ 1. Теоретичний аналіз бездоглядності як соціального явища.....	10
1.1. Вивчення проблеми бездоглядності в соціально-педагогічній літературі.....	10
1.2. Соціально-психологічна характеристика бездоглядних дітей.....	19
1.3. Причини появи соціального явища «діти вулиці».....	22
1.4. Наслідки бездоглядності дітей на сучасному етапі.....	30
Розділ 2. Особливості загальнодержавної і регіональної політики подолання бездоглядності в Україні.....	45
2.1. Правові аспекти дитячої бездоглядності.....	45
2.2. Державна програма подолання дитячої безпритульності та бездоглядності.....	51
2.3. Діяльність державних організацій щодо вирішення проблеми бездоглядності дітей.....	56
Розділ 3. Дослідження особливостей бездоглядності неповнолітніх.....	61
3.1. Методика і проведення вивчення ціннісних орієнтацій та потреб дітей.....	61
3.2. Оцінка ефективності діяльності державних структур та громадських організацій, спрямованої на вирішення проблеми бродяжництва неповнолітніх.....	65
3.3. Рекомендації соціальним працівникам в роботі з бездоглядними дітьми.....	74
Висновки.....	78
Список використаних джерел.....	81
Додаток.....	87

ВСТУП

У новому тисячолітті одним з важливих напрямів забезпечення сталого розвитку і чинником об'єднання зусиль світової спільноти є захист прав дітей.

У підсумковому документі спеціальної сесії в інтересах дітей Генеральної Асамблеї ООН (травень 2002 р.) «Світ, сприятливий для дітей» зокрема\зазначається, що світові лідери, глави держав беруть на себе зобов'язання «сприяти фізичному, психологічному, духовному, соціальному, емоційному, пізнавальному і культурному розвитку дітей як пріоритетному напрямку національних і глобальних дій».

В Україні основні підходи до осмислення та реалізації прав дітей, визначених міжнародними нормами та вітчизняним законодавством, протягом останнього часу істотно змінилися. Це пов'язано з розвитком державної політики щодо дітей, удосконаленням національного механізму контролю за дотриманням чинного законодавства у сфері охорони дитинства, становленням інституцій соціально-правового захисту дітей та багатьма іншими факторами. Значний вплив на загальну ситуацію в країні продовжують справляти ті глибокі потрясіння, яких зазнало українське суспільство в усіх сферах життєдіяльності в останні півтора десятиліття. Процес перебудови, оновлення супроводжується об'єктивними труднощами, кризовими явищами, деформаціями суспільної свідомості, помилками, повільною стабілізацією політичних, економічних та соціальних чинників.

Не можна не визнати, що внаслідок цих труднощів і прорахунків значною мірою постраждали діти – ті, чиє життя тільки починається. Часто не усвідомлюючи і не розуміючи причин життєвих негараздів, вони повною мірою відчувають їх наслідки на своїх життєвих долях. Економічні, соціальні, психологічні проблеми деструктивно впливають на соціальні установки, руйнують життєві орієнтири, ускладнюють процес соціалізації дітей.

На фоні знецінення загальнолюдських цінностей, зниження рівня життя

населення збільшилася кількість безоглядних дітей. Позбавлені постійної батьківської уваги, вони опинилися перед небезпекою потрапити у сферу впливу кримінальних структур, стати на шлях жебракування, бродяжництва.

Сьогодні проблема дитячої безоглядності і безпритульності в Україні набула загальнодержавного значення, стала предметом стурбованості і посиленої уваги широких кіл громадськості, органів державного управління та місцевого самоврядування.

Феномен дитячої безоглядності та безпритульності не може залишати байдужим жодного свідомого громадянина України, оскільки у фізичній та моральній занедбаності дітей криється джерело небезпеки для розвитку культури, майбутнього здоров'я народу та його моральності.

Розбудова нових політичних та економічних засад України потребує не лише переосмислення вітчизняного та міжнародного досвіду, а й вироблення якісно нового підходу до забезпечення дітям України повноцінного розвитку відповідно до їхніх потреб. Тому сьогодні акцент має бути перенесений на гарантії держави щодо реалізації прав і можливостей безоглядних і безпритульних дітей у нових економічних та соціокультурних умовах.

Подальше посилення і вдосконалення соціальної політики держави щодо захисту прав безоглядних та безпритульних дітей потребує ґрунтовного вивчення та узагальнення існуючої практики соціального захисту таких дітей, ставлення громадян України до цього явища, визначення ефективних шляхів його подолання.

За останнє десятиліття українські науковці внесли значний внесок в дослідження проблем безпритульності та шляхів і методів боротьби з нею. А. Капська внесла значний внесок у розвиток соціальної роботи з дітьми та молоддю та з неблагополучними сім'ями. Р. Вайнола приділяє увагу в своїх працях особливості використання ігрових технік в соціальній вуличній роботі з дітьми. Наукові праці та підручники І. Трубанової зосереджені головним чином на просвітницькій роботі з батьками, соціальному супроводі

неблагополучної сім'ї. І. Зверева в своїх працях вивчає поведінку дітей в кризових ситуаціях та пропонує профілактику негативних явищ і соціально-психологічну допомогу.

Так, вітчизняними вченими було проведено низку досліджень щодо проблеми безпритульності та безоглядності в Україні. Державний інститут проблем сім'ї та молоді на замовлення Державного центру соціальних служб для молоді провів дослідження «Соціальний портрет дітей, які перебувають у стані бродяжництва». За дорученням Кабінету Міністрів України № 5835/1 Міністерство України у справах сім'ї, дітей та молоді опублікували Державну доповідь про становище дітей в Україні. В рамках реалізації міжнародної програми з викоренення найгірших форм дитячої праці (ІРЕС) в Україні за підтримки Департаменту праці США (USDOL) було надруковано та підготовлено навчально-методичний посібник «Психолого-педагогічна реабілітація дітей, вилучених із праці на вулиці. Не дивлячись на багато численні дослідження, аналізи та доповіді на тему безпритульності в Україні, ця проблема залишається досить гострою і невирішеною. Більш того серед експертів не існує однозначної думки щодо вирішення проблеми. На мою думку українські вчені повинні також приділити увагу міжнародному досвіду вирішення проблем дитячої безпритульності, налагодити більш тісніший взаємозв'язок державних організацій з недержавними та благодійними організаціями, які використовують більш сучасні методи роботи з безпритульними дітьми та більш активно застосовують в своїй роботі зарубіжний досвід.

Отже **метою нашої роботи** стало дослідити потреби бездоглядних дітей та їх ціннісні орієнтації-особливості розуміння свого теперішнього становища та його причин, наявність мети у житті, розуміння життєвого успіху, професійні орієнтації, ставлення до суспільства, бачення свого місця в ньому.

Об'єкт дослідження – дитяча бездоглядність як соціальне явище.

Предмет дослідження – соціально-психологічні характеристики бездоглядних неповнолітніх.

Завдання дослідження:

- 1) визначити поняття бездоглядності в Україні і в країнах ЄС;
- 2) дослідити причини появи соціального явища «діти вулиці» і визначити соціальну-психологічну характеристику бездоглядних дітей;
- 3) проаналізувати наслідки бездоглядності дітей на сучасному етапі;
- 4) вивчити загальнодержавну і регіональну політику подолання бездоглядності в Україні та Європі;
- 5) оцінити ефективність діяльності державних структур та громадських організацій, спрямованої на вирішення проблеми бродяжництва дітей, а також розробити рекомендації для її вдосконалення.

Методи наукового дослідження: теоретичні – аналіз літератури, історичний аналіз, аналіз документів, контент-аналіз, інтерв'ю, бесіда.

Гіпотеза дослідження полягає в припущенні, що проблема бездоглядності неповнолітніх в Україні обумовлена як їхніми соціально-психологічними особливостями так і умовами соціального середовища.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що розроблено рекомендації соціальним працівникам в роботі з бездоглядними дітьми.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали роботи, можуть бути використані у: науково-дослідницькій діяльності – при подальшій розробці теоретичних проблем соціального захисту бездоглядних дітей; навчальному процесі – при викладанні нормативних дисциплін, при підготовці курсів лекцій, практикумів із зазначених дисциплін.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ БЕЗДОГЛЯДНОСТІ ЯК СОЦІАЛЬНОГО ЯВИЩА

1.1. Вивчення проблеми бездоглядності в соціально-педагогічній літературі

На сьогоднішній день, сприяння неконкурентоздатним групам населення, стає однією з пріоритетних задач держави. Відносно безпритульних дітей, найефективнішими признаються заходи, що носять комплексний і профілактичний характер. Не дивлячись на те, що відносно цієї категорії громадян вже виконана велика робота і, в цілому, ситуацію, загрозливу якийсь час назад перерости в епідемію, вдалося стабілізувати; безпритульні діти повинні залишатися об'єктом найпильнішої уваги з боку держави і суспільства. Про те, що рішення проблем, пов'язаних з безпритульними дітьми, ставить перед державою нові задачі, говорять і самі урядовці.

Множинність проблем сучасної сім'ї породжує ситуацію, коли діти виявляються відірваними від сімейних турбот. Дана ситуація виражається в збільшенні кількості бездоглядних і безпритульних дітей. Безпритульних дітей в Україні на сьогоднішній день близько мільйона. Їх цифра постійно коливається і складається на основі даних, одержуваних від органів правопорядку. Цифру ж, що визначає кількість бездоглядних дітей, назвати неможливо, як неможливо визначити і ту грань, яка відділяє бездоглядних дітей від безпритульних.

Неможливість чіткого обліку бездоглядних дітей зв'язана, зокрема, і з невизначеністю самого поняття «бездоглядна дитина». Так, в деякій популярній літературі, публікаціях газет і журналів терміни «бездоглядна» і «безпритульна» дитина уживаються як синоніми, іноді з'являється таке зміщення термінів і в наукових роботах.

Таким чином, необхідно розділити дві різні, хоча і зв'язані між собою проблеми дитячої бездоглядності і безпритульності.

Звернемося спочатку до словників.

Словник російської мови С. Ожегова [35] трактує ці поняття так: «бездоглядний» – позбавлений нагляду, «безпритульний» – 1) позбавлений нагляду, 2) бездомний, живе на вулиці, перше значення другого терміну фактично є синонімом значення першого терміну. Педагогічний словник визначає бездоглядність як «суспільне явище, що полягає у відсутності належного спостереження за дітьми з боку батьків або осіб, їх замінюючих», а безпритульність як «соціальне явище, що полягає в недостатньому піклуванні і виховній дії відносно неповнолітніх»; як бачимо, чіткого розмежування понять немає [39].

Практика показує, що неможливо суміщати належне виховання дітей з трудовою діяльністю, що приносить гідний дохід. Сьогодні багато чим доводиться робити вибір між достатком і вихованням майбутнього покоління. Бездоглядність, що є ще однією причиною, що веде дітей не тільки на вулицю, але і в кримінал, поширена дуже широко. Офіційної статистики по бездоглядних дітях не ведеться, але, навіть найскромніші дані відображають масштабний і повсюдний характер цього явища: більше 2,5 млн. дітей. А це значить, що кожна десята дитина в Україні не має контролю з боку батьків (або інших осіб), які не виконують своїх обов'язків по його вихованню, навчанню і змісту. Ці дані указують і на те, що кожна десята дитина спочатку знаходиться в умовах, що не дозволяють йому вирости конкурентоздатним, повноцінним громадянином.

Точки зору учених з різних областей по проблемі бездоглядності і її тісного зв'язку з дитячою безпритульністю співпадають. П. Люблінській, Б. Алмазів, Н. Ченців, А. Нечаєва і ін. в своїх працях писали про те, що бездоглядність є, свого роду фазою безпритульності. Не можна не згодитися і з тим, що сама дитяча бездоглядність носить педагогічний характер. Фактично – це відсутність нагляду за неповнолітнім, який, через його вікові і психологічні

особливості йому необхідний. Саме через бездоглядність дитина не захищена перед спокусою покинути будинок у пошуках таких же, як він – дітей «з однаковою долею». Не випадково у ряді публікацій, присвячених соціологічним дослідженням (Н. Рімашевська, А. Арєфьєв), що проводяться, наголошується оптимістичний погляд безпритульників на життя. Саме серед дітей, що потрапили в таку ж важку життєву ситуацію, дитина знаходить розуміння і підтримку, яких не одержує в сім'ї, в учбовому закладі і т.д. Виходить, що, вибираючи безпритульний спосіб життя, дитина, таким чином, адаптується до власної життєвої ситуації.

Таким чином, між бездоглядністю і безпритульністю, поза сумнівом, існує міцний зв'язок, оскільки за загальним правилом бездоглядність служить сприятливим ґрунтом для безпритульності. Початкову фазу цієї соціальної хвороби якраз і складає бездоглядність, а остаточної, вже у край запущеної, знаходиться на межі безповоротності стає безпритульність як така, що визначає положення самого неповнолітнього, його своєрідний соціальний статус, який він придбаває за власним бажанням або через збіг яких-небудь обставин. Серед них очолює бездоглядність, тобто відсутність нагляду (контролю) з боку батьків або замінюючих їх осіб.

Відповідно до Закону України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» наведені нижче терміни живляються у такому значенні:

Бездомність – соціальне становище людини, зумовлене відсутністю в неї жилого приміщення (будинку, квартири, кімнати тощо), яке б вона могла використовувати для проживання/перебування і в якому могла бути зареєстрованою.

Безпритульність – стан людини, пов'язаний з неможливістю фактично проживати/перебувати в жилу приміщенні, на яке вона має право.

Бездомна людина – людина, яка перебуває в соціальному становищі бездомності.

Безпритульний – людина, яка знаходиться в стані безпритульності [22].

Державна система соціального захисту, яка трансформується в нових умовах, поки що є не настільки гнучкою, щоб своєчасно і адекватно реагувати на існуючі негативні соціальні прояви. Незахищеною категорією у будь-якій країні є діти, члени сім'ї, що потребують допомоги від суспільства у вирішенні своїх проблем. Більшість таких сімей, як правило, перебувають у складному матеріальному, психологічному, емоційному становищі. Не бажаючи примиритися з реальністю, діти йдуть з рідних домівок. У значної частини з них фактично немає рідних сімей, оскільки батьки п'ють, або перебувають у місцях позбавлення волі. Діти змушені проживати у чужих людей, у сім'ях родичів, в оточенні інших дітей, на вокзалі, залишених будівлях тощо.

За останні 10-15 років кількість дітей, які більшу частину часу, в тому числі й нічного, перебувають на вулиці, набула значного масштабу. З'явилася нова категорія дітей, яких звично називають «діти вулиці». У державних закладах про них говорять як про безпритульних соціальних сиріт, позбавлених батьківської опіки. Характеристику цих понять можна знайти у працях сучасних російських (О. Панов, Є. Холостова) та українських (С. Толстоухова, І. Пінчук) вчених у галузі психології, педагогіки та соціальної роботи.

У Законі України «Про охорону дитинства» визначені поняття «безпритульна дитина», «дитина-сирота».

У той же час в Україні поняття «діти вулиці» законодавчо не визначене. Однак є підстави стверджувати, що воно об'єднує два інших: «безпритульні» і «бездоглядні». Безпритульні – діти, котрі були покинуті батьками, самі залишили сім'ї або дитячі заклади, де виховувались, і не мають певного місця проживання. Бездоглядні – діти, які не забезпечені сприятливими умовами для фізичного, духовного та інтелектуального розвитку (матеріальне благополуччя сім'ї, належне виховання, догляд та дбайливе ставлення до дитини, здорова моральна атмосфера тощо). Відповідно, бездоглядність – це послаблення чи відсутність нагляду за поведінкою, розвитком, самопочуттям дитини з боку батьків чи осіб, що їх замінюють. Такі діти можуть проявляти девіантну (від слова «відхиляюсь») поведінку, мати шкідливі звички чи відчувати самотність,

комплекс неповноцінності, невдоволеності власним життям тощо [11].

Отже, поняття «бездоглядна дитина» може виходити поза межі поняття «діти вулиці», коли йдеться про дитину, позбавлену уваги та догляду батьків, але яка не віддає переваги вуличному середовищу.

Феномен безпритульності і бездоглядності дітей, які виховуються в умовах вулиці, – багатоаспектний. Під час ідентифікації – бездоглядна дитина чи безпритульна – важливі не так наявність певного місця проживання, як термін її перебування на вулиці, бажання повернутися в рідну домівку чи в державний заклад і можливість реабілітації асоціальних батьків.

Результати досліджень Державного інституту проблем сім'ї та молоді, проведених на замовлення Державного центру соціальних служб для молоді у 2002 році показали, що до «дітей вулиці» в Україні слід віднести наступні групи неповнолітніх:

- безпритульні діти – діти, які не мають постійного місця проживання через втрату батьків, асоціальну поведінку дорослих у сім'ї; діти, котрих вигнали з дому батьки;

- бездоглядні діти – діти, які мають визначене місце проживання, але вимушені перебувати на вулиці більшу частину дня, а іноді й ночі, в результаті неспроможності батьків або опікунів (родичів, бабусь, дідусів) матеріально забезпечувати їх; наявності психічних захворювань у батьків, байдужого ставлення останніх до виховання дітей;

- діти-втікачі з навчально-виховних закладів – діти, яких не влаштовують умови життя й виховання у цих закладах, які зазнали психологічного, фізичного або сексуального насилля у закладах інтернатного типу або притулках;

- діти-втікачі із зовні благополучних сімей – діти з високим рівнем конфліктності, патохарактерологічними особливостями, відхиленнями у психічному й особистісному розвитку;

- діти, які за своїми психологічними ознаками схильні до постійного перебування на вулиці;

- діти, позбавлені систематичної батьківської турботи, аутсайтери шкільних колективів;

- діти з яскраво вираженими ознаками важковиховуваності, схильні до безцільного проведення часу.

В Україні до сьогодні не існує вичерпного визначення цієї категорії дітей, тому «дітей вулиці» розглядають як неструктурований об'єкт: до нього належать діти, які залишилися без батьківської опіки й визначеного проживання; діти, які мають сім'ю, але тимчасово втратили з нею зв'язки; мають дім і сім'ю, але перебувають протягом дня на вулиці; які заробляють кошти жебракуванням і крадіжками; схильні до бродяжництва та інших видів асоціальної поведінки. Без сумніву, у різних категорій дітей існує і різна мотивація виходу на вулицю.

Враховуючи багатоваріантність шляхів виходу дітей на вулицю, можна дати таке визначення суті поняття «діти вулиці»:

- 1) головною ознакою, за якою дитину можна віднести до «дітей вулиці» є та, що більшу частину часу вони проводять саме там;

- 2) «діти вулиці» – діти, які офіційно не визначені позбавленими батьківської опіки, але фактично можуть бути визнані соціальними сиротами, оскільки батьки з певних причин не займались належним їх вихованням. Поняття «діти вулиці» об'єднує в собі безпритульних і бездоглядних дітей [50].

Європейська система визначень.

FEANTSA (Європейська федерація організацій, що працюють з безпритульними людьми) розробила типологію безпритульності і відсутності житла під назвою ETHOS. Цю типологію започаткували на початку 2005 р., і її обговорювали вже на різних семінарах загальнодержавного та місцевого масштабу. Зараз вона використовується в різних цілях – як каркас для проведення дебатів, для збору даних, для розробки політики та моніторингу [17].

Типологія ETHOS розпочинається з концептуального розуміння того, що існує три сфери, що складають «дім», відсутність яких можна сприймати як

вказівку на бездомність. Дім можна розуміти як: наявність належного помешкання (чи простору), яким людина та його Лі сім'я повністю володіє (фізична сфера); здатність підтримувати приватні стосунки та насолоджуватися ними (соціальна сфера) і законне право на роботу (юридична сфера). Це веде до 4 основних понять Бездомності, Відсутності житла, Ненадійного житла і Непідходящого житла, і всі чотири можуть вказувати на відсутність домівки. Відтак, ETHOS класифікує бездомних людей відповідно до їхньої ситуації з «домом». Ці концептуальні категорії поділяються на 13 робочих категорій, які можна використовувати для різних стратегічних цілей, зокрема, для створення карти проблеми безпритульності, розробки політики розвитку, контролю та оцінки.

ETHOS класифікує безпритульних людей відповідно до їхньої ситуації з помешканням:

- Бездомність (без крівлі будь-якого роду, ночівля під відкритим небом).
- Відсутність житла (є місце для ночівлі, але воно тимчасове - в установах чи притулку).
- Проживання у ненадійному помешканні (загроза раптового виселення через ненадійну оренду, виселення, наругу в сім'ї).
- Проживання у невідходящому помешканні (у фургонах на незаконних територіях таборів, у помешканні, непридатному для проживання, в умовах надмірної тісноти).

Ці 4 концептуальні категорії розбиваються на робочі категорії, які застосовуються у всіх країнах. Ці субкатегорії враховують національні відмінності з метою досягнення кращого розуміння сприйняття безпритульності у різних країнах. Різні цільові групи (діти, жінки, чоловіки, старші люди різного етнічного походження чи іммігрантських груп, а також з різними вадами /проблемами) можуть підпасти під одну чи більше з цих категорій [59]

Такий підхід підтверджує, що безпритульність - це процес (а не статичне

явище), який впливає на багато вразливих сімей у різні моменти їхнього життя. Огляд статистичних даних про безпритульність у Європі, що його у 2005 р. склала Європейська обсерваторія безпритульності, вказує на те, що «політика боротьби з бездомністю складається із трьох елементів – запобігання, проживання та підтримки. Політика запобігання передбачає розуміння і причин безпритульності, і шляхів, які ведуть до неї. Положення про проживання включає такі елементи, як проживання у надзвичайних ситуаціях чи тимчасове проживання, перехідне помешкання, а також постійне житло (за чи без чиеїсь підтримки). Політика боротьби з безпритульністю все більше і більше визнає потребу у підтримці, а також забезпеченню житлом, і такої підтримки потребують люди, які є, були чи можуть стати безпритульними. Таке розуміння основ політики вказує на потребу розуміння процесу безпритульності і позбавлення житла, а також самих безпритульних. ETHOS розроблено за використання такого підходу пошуку шляхів-причин».

За мету стояла розробка типології, яка дозволяє отримати гармонічнішу систему збору даних і більш придатний для порівняння підхід до збору даних та аналізу на європейському рівні. Тобто, не мається на меті застосувати європейський підхід збору даних, а радше забезпечити ефективніше зіставлення даних державного рівня по всій Європі.

Розробку ETHOS було розпочато як динамічний процес, за яким типологію можна покращувати в міру того, як покращується розуміння безпритульності та відсутності дому. Відтак, Європейська обсерваторія безпритульності продовжить створення щорічних робочих оглядів ETHOS. Цей підхід полягає у тому, що концептуальна модель є стабільною, і основою типології залишаються чотири концептуальні категорії. Однак робочі категорії та субкатегорії можна переглянути і визначити точніше, задля того, щоб типологія підходила для стратегічних цілей, контролю та збору даних. (www.feantsa.org) [59].

За визначенням ЮНІСЕФ, «діти вулиці» – це неповнолітні, для яких вулиця стала постійним місцем перебування. Безперечно, дане визначення не

охоплює велику кількість дітей, які з різних причин опинилися на вулиці. Адже є й такі, котрі мають домівку, батьків або близьких людей. Паралельно функціонують два поняття: «діти, які працюють на вулиці» і «діти, які живуть на вулиці разом зі своєю сім'єю» [11]

За визначенням Дитячого Фонду Об'єднаних Націй до «дітей вулиці» належать:

- діти, які не спілкуються зі своїми сім'ями, живуть у тимчасових помешканнях (покинутих будинках тощо) або не мають взагалі постійного житла і кожен раз ночують у новому місці; їхніми першочерговими потребами є фізіологічне виживання і пошук житла (безпритульні діти);

- діти, які підтримують контакт з сім'єю, але через перенаселення житла, експлуатацію та різні види насилля (сексуальне, психічне) проводять більшу частину дня, а іноді й ночі на вулиці (бездоглядні діти);

- діти – вихованців будинків інтернатів та притулків, які з різних причин втекли з них і перебувають на вулиці (діти, які перебувають під опікою держави).

Збільшення кількості «дітей вулиці», в першу чергу, зумовлене динамікою сімейного життя. Як зазначалось у доповіді ЮНІСЕФ Незалежної комісії з гуманітарних питань ООН у 1990 році: «Дитина потрапляє на вулицю через те, що її сім'я переживає кризу, і якщо ще не розпалася, то перебуває на межі розпаду» [15].

У країнах Європи дитячу безпритульність розуміють по-різному. Зокрема, це поняття охоплює не лише дітей, що не мають постійного житла. Так, у Бельгії розрізняють три групи «дітей вулиці»: що протягом більшої частини дня жебракують, працюють на вулиці, прогулюють школу; ті, які втекли з дому; ті, що живуть вдома, але вулиця є середовищем їх постійного місцеперебування [44].

У Швеції дітей, що не контактують з батьками, проводять більшу частину часу в тимчасових приміщеннях та на вулицях, називають «покинутими». Молодіжна політика цієї країни є елементом відомої

«шведської моделі» економічного розвитку. Вона базується на пріоритеті молоді в різних галузях державної діяльності. В Італії стосовно дитячої безпритульності вживається термін «неповнолітні групи ризику». У Великій Британії осіб, які опинилися на вулиці, залежно від віку називають: «юними втікачами» – дітей до 18 років, які пішли з дому чи виховної установи; «молодими бездомними» — осіб, які не мають роботи та постійного місця проживання; «такими, що сплять на вулиці» – підлітків та молодь, які не мають постійного притулку та ночують, де доведеться. В Греції, Туреччині, Угорщині, Хорватії «дітьми вулиці» називають переважно циганчат та дітей біженців [44].

1.2. Соціально-психологічна характеристика бездоглядних дітей

Реальна ситуація в Україні свідчить, що проблема «дітей вулиці» з'явилася не вчора, але за різних умов вона розвивалася по-різному. Іноді навіть важко пояснити, що спонукає дитину залишити родину, школу, близьких людей і йти на вулицю. Проте, сьогодні можна стверджувати, що існує ряд факторів, які, в основному, дозволяють зрозуміти, чому все частіше діти обирають такий ненадійний і часто небезпечний спосіб життя.

Як відзначають у матеріалах ЮНІСЕФ, феномен вуличних дітей є симптомом надзвичайного соціального й економічного неблагополуччя в країні, а потім і в сім'ї [53]

Бездоглядні та безпритульні діти в Україні – це переважно особи віком до 14 років. «Самостійно» діти йдуть із дому, починаючи з 6–7 років, що підтверджується, зокрема, віковими характеристиками вихованців притулків для дітей. Серед бездоглядних і безпритульних дітей хлопців більше, ніж дівчат. Бездоглядні та безпритульні діти активно мігрують з регіону в регіон. Міські діти трохи частіше від своїх сільських однолітків мігрують по країні, але поступово відбувається зменшення цієї різниці. Причинами цього,

найімовірніше, є процеси, які відбуваються на селі (втрата впливу громади або її байдужість, ослаблення міжособистісних зв'язків та недотримання традицій).

Міграційні процеси серед дітей вулиці підтверджуються даними щодо дітей, які влаштовуються в притулки. Внаслідок міжрегіональної міграції дітей, тимчасовий притулок в Україні у 2009 р. отримали 140 дітей із ближнього зарубіжжя та 25 дітей з інших держав, які перебували на території України без супроводу дорослих осіб. Таким чином, з'явилася тенденція до збільшення кількості дітей з інших країн, які перебувають на території України без супроводу дорослих.

Рівень освіти серед безпритульних, бездоглядних дітей є незадовільним. Так, за даними 2009 року, у притулках для дітей із загальної кількості дітей шкільного віку (12 083) не навчалися взагалі 512 (5,8 %) дітей, не навчалися більше року – 290 (2,4 %) дітей. Проти 2005 року кількість цієї категорії дітей становила відповідно 7,1 % та 5,8 %.

Як правило, батьки бездоглядних і безпритульних дітей ведуть асоціальний спосіб життя, нерідко мають проблеми із законом. Головною ознакою соціального неблагополуччя сімей, із яких діти йдуть на вулицю, є алкоголізм батьків. Із благополучних сімей діти йдуть на вулицю на ґрунті конфліктів з батьками переважно в період кризи перехідного віку – 12-13 років.

Аналіз стану здоров'я вихованців притулків для дітей засвідчує зростання поширеності серед дітей інфекційних хвороб, які мають соціально зумовлений характер. Шкідливі звички руйнують і без того слабке здоров'я дітей. Набувають дедалі більшого поширення гострі соматичні, деякі інфекційні та паразитарні захворювання. Бездоглядні й безпритульні діти страждають на педикульоз, гельмінтози, розлади психіки та поведінки. За відсутності своєчасних профілактичних, діагностичних та лікувальних заходів вони ризикують набути захворювань у складних хронічних формах.

Як відзначають дослідники дитинства, сучасні безпритульні діти кардинально відрізняються від своїх попередників та лише умовно можуть називатися сиротами: їхні батьки, як правило, живі і документально відомі.

Виникнення бажання у дитини покинути рідний дім та піти на вулицю є результатом несприятливої ситуації у сім'ї й асоціальної поведінки батьків (алкоголізм, наркоманія та ін.). Український дослідник І. Попова на підставі тривалого і систематичного дослідження дитячої безпритульності до числа безпритульних відносить «не тільки дітей, які втратили батьків та будинок, але і тих, кого батьки позбавляють їжі, з ким грубо поводяться, схиляють до злочинів або негативно впливають власним прикладом».

До основних причин, що загострюють проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності, належать:

- скрутне матеріальне становище сімей з дітьми;
- криза сімейних цінностей, неспроможність сім'ї виконувати виховні функції і, як наслідок, значне зростання кількості дітей, позбавлених батьківського піклування, які потребують притулку (90 відсотків таких дітей втрачають сім'ю не через смерть батьків, а через відмову дорослих піклуватися про долю дитини);
- недосконалість сучасної системи опіки та піклування;
- неспроможність державної системи виховання забезпечити соціальну адаптацію дітей, що перебувають в інтернатах, з урахуванням потреб та умов розвитку суспільства (п'ята частина вихованців у притулках для неповнолітніх – це діти, які щороку втікають із загальноосвітніх шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування);
- безвідповідальність батьків, що спонукує дітей перетворюватися на жебраків, бездоглядних, втягує їх у кримінальне середовище;
- невідповідність організації роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування з питань сім'ї та дитинства реальним потребам суспільства;
- неспроможність батьків утримувати дітей, що зумовлює збільшення звернень до притулків;
- жорстокі форми виховання дітей в сім'ях;
- психологічна криза стосунків батьків та дітей;

- неспроможність або небажання сім'ї виконувати виховні функції;
- перебування дітей під опікою матеріально неспроможних родичів (бабусь, дідусів);
- експлуатація батьками праці дітей, що призводить до послаблення будь-якої мотивації до продовження навчання;
- нездатність державної інтернатної системи забезпечити соціалізацію вихованців з урахуванням їх потреб та умов розвитку суспільства;
- низька результативність роботи органів опіки та піклування;
- недосконала система виявлення неблагополучних сімей.

Вище зазначені проблеми повинні вирішуватись на засадах соціального партнерства сім'ї та Держави. Держава несе відповідальність за підтримку таких дітей, а сім'ї – за виховання дітей [53].

1.3. Причини появи соціального явища «діти вулиці»

Зрозуміти специфіку сучасного феномена дитячої безоглядності і безпритульності в Україні дозволяє аналіз соціального портрета дітей, які більшість свого часу проводять на вулиці чи живуть там: віковий склад, особливості сімейного оточення, звичок та способу життя, міжособистісних стосунків тощо.

На профілактичному обліку служб у справах дітей перебуває близько 140 тис. дітей, які схильні до правопорушень, вживають наркотичні речовин та алкогольні напої, з неблагополучних сімей, безпритульні та бездоглядні [11].

Основні характеристики безоглядних та безпритульних діти в Україні:

- Термін перебування дітей на вулиці становить від декількох днів до 1-2 років, непоодинокі випадки, коли діти живуть на вулиці 7-8 років.
- Переважно це особи віком до 14 років.
- «Самостійно» діти йдуть з дому, починаючи з 6-7 років.
- Половина вилучених з вулиці дітей проживають у рідних сім'ях, кожна

четверта – у сім'ях родичів чи друзів, кожна десята – в інтернатних закладах. При цьому майже половина таких дітей не ідентифікує себе із рідною сім'єю, не бажає навіть думати про повернення додому.

- Серед безпритульних дітей частка хлопців вища ніж частка дівчат.
- Більшість підлітків виховується у багатодітних сім'ях.
- Надто часто «діти вулиці» проживають у нетипових для України сім'ях: без батьків або тільки без матері чи без батька.
- Серед батьків таких дітей нерідко зустрічаються освічені люди, які мають постійну роботу.
- Значна частина «дітей вулиці» мають проблеми з найближчими родичами.
- Значний вплив на прискорення процесу переходу дитини до такого статусу має низьке матеріальне становище сім'ї.
- Значна частина «дітей вулиці» заробляють гроші самостійно, причому дуже часто робота дає гарні прибутки, але є асоціальною: крадіжка, жебракування, надання сексуальних послуг та ін.
- «Діти вулиці» часто зазнають експлуатації й насилля з боку ровесників і дорослих на вулиці та вдома.
- Діти нерегулярно харчуються, часто голодують.
- «Діти вулиці» вживають алкоголь, наркотики, нюхають клей, палять цигарки.

Як зазначають спеціалісти, котрі мають досвід роботи з дітьми в соціально-реабілітаційних закладах, їхній психологічний стан характеризується наявністю серйозних особистісних проблем, зміною системи моральних цінностей [11].

Соціально-психологічна дезадапція підлітків виявляється у широкому спектрі особистісних деформацій. У них викривлена моральна свідомість – поняття про добро та зло, обмежене коло потреб, примітивний характер мають інтереси. Це пояснюється тим, що вуличне середовище, яке замінює для багатьох із них сімейне життя, має свої закони. У тому світі, котрий став для

них домою, існує своя система цінностей, свої життєві ідеали та принципи. У вказаних спільнотах цінують фізичну силу, спритність, злість, владу над іншими, нецеремонність, уміння знайти вихід з будь-якого становища, прилаштуватися до будь-яких умов, тримати язика за зубами.

Майже дві третини опитаних вуличних дітей за матеріалами дослідження проведеного ІРЕС (програма ліквідації дитячої праці) готові збрехати, якщо це необхідно або вигідно (72,8 %). Тобто спілкування з оточуючими їх людьми вчить не тому, що головними моральними цінностями у житті мають бути чесність, щирість, довіра та чуйність, а вміння збрехати, викрутитись з будь-якої ситуації, так як у цьому світі кожен – сам за себе. Лише кожна п'ята дитина (19,4 %) не погодилась із цим твердженням [43].

Ставлення вуличних дітей до людей, котрі їх оточують, характеризується найвищим рівнем недовіри, що тісно пов'язано із причинами, які змушують їх працювати. Не довіряють людям здебільшого ті діти, котрі працюють, щоб краще харчуватися, або щоб вижити (77 % та 83,5 % відповідно). Особливо високий цей показник серед дітей, котрі змушені працювати під загрозою (85,7 %). Зрозуміло, що дитини до якої постійно застосовується насильство (фізичне, емоційне, сексуальне), не може відчувати довіри до людей. Ставлення до оточуючих людей діти переносять на весь інший світ, так як просто не мають іншого досвіду спілкування. Робота з такими дітьми повинна бути спрямована на створення у дитини базового відчуття безпеки, котре закладається у будь-якої людини у ранньому дитинстві в умовах нормального життя у сім'ї.

Дітей, які змушені працювати в силу економічних умов у своїй родині із котрою у них не втрачений зв'язок, легше повернути до сім'ї, навіть якщо вони уже давно живуть на вулиці, створити у них мотивацію на подальшу освіту, влаштування свого життя. У такому випадку роботу потрібно вести одночасно із дитиною та її біологічною родиною, причому, для досягнення стійкого результату соціальне патрунування проблемної сім'ї повинно носити тривалий та неперервний характер [43].

У вуличному середовищі діти стають замкнутими, стривоженими, недовірливими, готовими до того, що небезпечною може стати кожна людина. До цього їх приводять умови життя, необхідність щодня боротися за виживання.

Такі діти уже з раннього віку були позбавлені емпатійного спілкування, яке характеризується проникненням у відчуття іншої людини, її переживання. Ці діти довго лишалися на самоті, їх нерідко били. Усе це веде до втрати почуття психологічного захисту, яке йде від оточуючих людей. Тому діти і самі не навчилися співчувати, співпереживати, виявляють індиферентність до переживань інших. У них слабшає прагнення єднання із довколишнім світом.

Оскільки діти вулиці постійно відчують загрозу своєму здоров'ю, життю та безпеці, вони змушені бути готовими щомиті захищати себе, багатьом з них притаманна особлива сміливість, рішучість. Більше половини дітей (52,2%) вважають, що вони сміливіші у вчинках, рішучіші у діях, ніж їхні однолітки із благополучних родин, котрі не працюють [43].

Більшість працюючих дітей вулиці оцінюють свою відмінність від однолітків швидше позитивно, характеризуючи себе, як більш досвідчених, таких, які краще знають людей (43,9 %), знають ціну справжній дружбі та щирій допомозі (71,9 %).

Проте така оцінка не завжди відповідає реальному стану речей. Відповіді на інші питання показують істинне ставлення дітей до тієї ситуації, в якій вони опинилися, їхню орієнтацію на сімейне життя. Це, зрештою, говорить про те, що в глибині душі багато з них мріють стати такими ж, як їхні «нормальні» однолітки, мати дім та родину, а працювати їх примушує, здебільшого, життєва необхідність [43].

Спеціалісти, які переважно працюють з цією категорією дітей, відмічають неадекватність самооцінки у більшості дезадаптованих підлітків. Для багатьох дітей із притулків характерне завищення рівня претензій, переоцінка власних реальних можливостей. Однак далеко не всі такі діти щиро впевнені у собі, хизування власними силами для них – лише різновид

самозахисту, оскільки вони звикли сприймати увесь довколишній світ як ворожий, в якому весь час їм загрожує небезпека. У багатьох підлітків у притулках самооцінка занижена. Вони невпевнені у собі, пригнічені, уразливі. Вони гостро відчувають свою покинутість, не вірять у можливість іншого життя для себе.

Більшості дітей на вулиці притаманна агресивність, що свідчить про недовіру до людей, постійну готовність самозахисту, душевну тривогу та невдоволеність дитини. Агресивність дітей, які лишилися без опіки батьків, пояснюється глибокими психологічними причинами. Перш за все агресивність є наслідком незадоволеної потреби у батьківській, материнській любові. Також у них незадоволені інші соціальні потреби – у неформальному спілкуванні, у само затвердженні, у ідеал тощо. Оскільки у дитини у такому випадку не створюється необхідної базової довіри до довколишнього світу, вона захищає себе за допомогою агресії та ворожості до інших.

Безоглядні та безпритульні діти активно мігрують з регіону в регіон. За даними Міністерства внутрішніх справ України, у 2002-2003 рр. було вилучено з вулиці 5,8 тис. неповнолітніх втікачів з інших регіонів: найбільше із Закарпатської (740), Донецької (544), Київської (482), Кіровоградської (340) областей [53].

Міські діти дещо більше від своїх сільських однолітків мігрують по країні. Загалом у 2003 р. на 3 % у порівнянні з 2002 р. відбулося збільшення кількості дітей із сільської місцевості [42].

Водночас, характеристика місця проживання має регіональні особливості. Зокрема в Вінницькій, Житомирській, Запорізькій, Одеській, Тернопільській, Харківській, Хмельницькій, Черкаській, Чернівецькій і Чернігівській областях переважна більшість дітей вулиці із сільської місцевості. Серед дітей, що потрапили до притулку, значно переважають міські мешканці в Дніпровській, Полтавській областях та м. Києві.

Серед безпритульних і безоглядних більше половини дітей – з неблагополучних, асоціальних сімей, кожна четверта дитина – із нормальної

сім'ї, у кожної шостої немає сім'ї. Як правило батьки безпритульних і безоглядних дітей ведуть асоціальний (у тому числі аморальний) спосіб життя, зловживають алкоголем, наркотиками, мають проблеми із законом.

Головною ознакою соціального неблагополуччя сімей, з яких діти йдуть на вулицю, є алкоголізм батьків. За результатами дослідження ДПСМ, серпень – вересень 2002 р., більше ніж у 80 % дітей, які вже живуть на вулиці, як мінімум один член сім'ї зловживає алкоголем. Майже кожна третя мати дітей вулиці має алкогольну залежність [53].

Потрібно зазначити, що з неповних сімей частіше йдуть на вулицю саме хлопчики, тоді як з повних сімей - дівчатка. Із благополучних сімей дитина йде з дому на вулицю на ґрунті конфліктів з батьками переважно у період кризи перехідного віку – 12-13 років.

Характеризуючи основне місце проживання безоглядних і безпритульних дітей, варто відмітити, що орієнтовано половина дітей офіційно проживають у рідних сім'ях, кожна четверта у сім'ях родичів чи друзів, кожна двадцята - в інтернатах чи сім'ях опікунів. При цьому майже половина дітей, які перебувають у стані бродяжництва, жебракують, проживають на вулиці, не ідентифікує себе із рідною сім'єю та домівкою, не бажають навіть думати про повернення додому.

Перебуваючи на вулиці, діти (і перш з все безпритульні) часто голодують, а взимку кожен третій мерзне постійно або періодично. Нерідко діти харчуються недоїдками в кафе та по смітниках. Щоб прогодуватися, переважна більшість дітей просить незнайомих людей, щоб їм купили поїсти.

Забезпеченість одягом, дотримання дитиною особистої гігієни залежать від того, чи є у неї сім'я, який її матеріальний статок, чи схильні до соціальної поведінки батьки [53]

Звичними для безоглядних і безпритульних дітей є прояви девіантної поведінки. Такі дії характеризувалися дітьми та підлітками даної категорії як нормальні і звичні для них, а до того ще й необхідні для виживання. Процес «здобуття» грошей «дітьми вулиці» має різні полюси – соціально позитивний і

соціально негативний. За результатами дослідження ДППСМ, серпень-вересень 2002 р., трохи більше половини дітей беруть гроші в батьків, родичів, опікунів, кожна п'ята дитина збирає пляшки, макулатуру, металевий брухт, допомагає знайомим і незнайомим людям за певну платню, миє машини. Кожна четверта дитина зазначила, що працює вантажником, допомагає знайомим і незнайомим людям за винагороду.

До соціально-негативних форм заробітку належать випрошування милостині, жебракування (кожна п'ята дитина), крадіжка, продаж краденого (кожна п'ята дитина), відбирання грошей в інших дітей (кожна десята), надання сексуальних послуг (до 10 %). Більшу частину роздобутих грошей діти витрачають на себе (солодощі, продукти харчування, комп'ютерні ігри тощо). Водночас кожна третя дитина витрачає гроші на цигарки, кожна п'ята – на алкогольні напої [53].

Шкідливі звички руйнують і без того слабке здоров'я дітей вулиці. Набувають чим більшого поширення гострі соматичні захворювання, деякі інфекційні та паразитичні хвороби. Безоглядні та безпритульні діти страждають на педикульоз, гельмінтози, розлади психіки та поведінки. За відсутності своєчасних профілактичних, діагностичних та лікувальних заходів вони ризикують набути складних хронічних форм захворювань.

Аналіз стану здоров'я вихованців притулків для неповнолітніх засвідчує зростання захворюваності дітей на інфекційні хвороби, які мають соціально-обумовлений характер: туберкульоз, безсимптомне носійство вірусу імунодефіциту людини (ВІЛ) [42].

За свідченням експертів, безоглядні та безпритульні діти втягуються в сексуальні відносини дуже рано. Перший сексуальний досвід вони набувають 12-13 років, що раніше, ніж у середньому для школярів.

Умови (бруд теплотрас, підвалів тощо), атмосфера бездуховності, відсутність статевого виховання, токсикоманія, вживання алкогольних напоїв ж ніяк не сприяють романтичності міжстатевих відносин. Відповідно в дітей формується приземлене і брутальне ставлення до стосунків чоловіка і жінки.

5 % опитаних дітей, які проживають на вулиці зізналися, що надавали сексуальні послуги за винагороду. Кожна п'ята дитина зазнавала сексуального насильства [53]

Високий рівень залучення дітей до сексуальних стосунків становить значну загрозу в умовах стрімкого поширення епідемії інфекцій, які передаються переважно статевим шляхом, у тому числі й ВІЛ/СНІДу, що набуває в Україні загрозливих темпів. При цьому рівень поінформованості дітей вулиці про такі захворювання залишається дуже низьким. Переважна більшість опитаних дітей, що перебувають у стані бродяжництва, не знають про шляхи уникнення й попередження зараження ВІЛ/СНІДом.

Часто безоглядні та безпритульні діти тією чи іншою мірою зазнають жорстокості, переживають психічні травми, стреси.

Викликає занепокоєння рівень освіти безпритульних і безоглядних дітей, які виховуються в умовах вулиці. Велика кількість підлітків має лише зародки освіти. Серед «дітей вулиці» зустрічаються діти, які не вміють читати і писати. Ступінь «педагогічної занедбаності» дуже часто є таким, що не дає можливості без спеціального обстеження відрізнити її від розумової відсталості.

Шляхи для власної самореалізації безоглядні і безпритульні діти знаходять у різних вуличних об'єднаннях. За допомогою соціологічних досліджень визначено приблизний кількісний склад дітей, котрі входять до таких об'єднань. Серед усіх респондентів, членами груп, котра налічує 1-3 особи, назвалися 19%; перебувають в груп з 4-5 осіб також 19 % дітей; до угруповання 6-9 осіб входить іще 19 %; проводять свій час серед групи однолітків чисельністю 10-15 осіб 17 %; до переважно великих об'єднань (16 осіб і більше) віднесли себе 6 % опитаних дітей. На самоті залишається 20 % дітей, що перебувають у стані бродяжництва.

Угруповання дітей вулиці мають неоднорідне соціальне наповнення, різний розподіл прав і обов'язків. Яскраво вираженим у таких дитячих групах є аутсайдерство. Бажання стати дорослим, пошук самоідентифікації, місця в житті призводять до змін у соціальних стосунках безпритульних дітей з

оточенням. Прояви поведінки лідерів у групах позначені намаганням підкорити слабших і менших у колективі. Якщо співтовариство велике, якщо в ньому є сильний лідер, – насилля є неодмінним елементом субкультури взаємовідносин [53].

Незважаючи на жорсткі умови, в яких доводиться жити дітям на вулиці, у більшості з них, як правило не виникає образи на оточуючий світ в цілому або вороже ставлення по відношенню до людей загалом. Скоріше навпаки, вони прагнуть зустріти розуміння, увагу до себе, йдуть на контакт, якщо їм не загрожує небезпека.

1.4. Наслідки безоглядності дітей на сучасному етапі

У сучасному соціумі тотальний характер носить девіантна поведінка дітей (система вчинків, що суперечить прийнятим у суспільстві нормам і виявляються у вигляді незбалансованості психічних процесів, адаптаційних механізмів і нездатності до морального й естетичного контролю за своєю поведінкою). Вона торкається усіх сфер соціального функціонування і проявляється вербальною і фізичною агресивністю, негативним ставленням до оточення, нездатністю прогнозувати результати своєї поведінки, слабкою емоційною прихильністю до близьких, низькими комунікативними навичками.

У вітчизняній та зарубіжній психології існує ряд концепцій, кожна з яких розглядає відхилення у поведінці дитини як наслідок досить різноманітних причин: генетичних, фізіологічних, соціальних тощо. Проте незаперечним є те, що завжди детермінацією девіацій у поведінці дітей є дисфункційність всередині сімейних взаємин.

Ставлення безоглядних чи безпритульних дітей до батьків є суперечливим: з одного боку, дитина продовжує їх любити, з іншого - постійне відчуття невдачі, марності своїх сподівань на відповідне ставлення батьків викликає болісні емоційні переживання. У цьому й полягає підґрунтя всіх

подальших внутрішніх конфліктів особистості. Зазначене тримає дитину у постійній напрузі, що і призводить до негативних наслідків. Розвиток особистості може надалі йти за такими напрямками:

- 1) виникнення егоцентризму, коли людина розглядає інших людей як засіб або перешкоду для досягнення своїх цілей;
- 2) неприйняття «образу Я», коли дитина знецінює себе, відчуває себе ні на що не здатною, нікому не потрібною, і живе з почуттям порожнечі в душі;
- 3) формування гіперсоціальності, коли людина все життя намагається довести, що вона варта поваги [53].

Девіантна поведінка включає три рівні проявів. Перший рівень стосується відхилень, які порушують стереотипні уявлення суспільства про ті чи інші норми поведінки, такі дії можуть викликати здивування, а в деякого й обурення, але ніяким чином не зачіпатимуть права оточуючих людей.

На другому рівні йдеться про соціальну дезадаптацію (педагогічно занедбані діти, важковиховувані). Третій рівень девіантної поведінки - кримінальна поведінка. Видами девіантної поведінки дітей можна вважати делінквентну поведінку (сукупність протиправних вчинків, за які може накладатися покарання відповідно до статей цивільного та кримінального кодексів); адиктивну поведінку (штучна зміна свого психічного стану шляхом прийому різноманітних хімічних речовин чи постійної фіксації уваги на певних видах діяльності втягнення в залежність); психопатологічну поведінку (прояви певних психічних розладів та захворювань).

Дані офіційної статистики, а також результати різноманітних соціальних досліджень підтверджують, що сім'я та батьки виступають визначальним чинником впливу на поведінкові орієнтації та практичні моделі поведінки дітей.

Наслідками безоглядності у неблагополучних сім'ях (де не має нормальних контактів між її членами, кожний будує своє життя сам по собі) є безконтрольна поведінка, знижена здатність дитини до адаптації, відсутність адекватного засвоєння моральних норм та правил поведінки, потреба в

додатковому контролю з боку суспільства.

Наслідком безоглядності з боку сім'ї є також низький рівень успішності в школі, беззмістовне та безцільне дозвілля, поширення шкідливих звичок, зниження самооцінки, ускладнення стосунків з оточенням, погіршення самопочуття, здоров'я.

Безоглядність дітей стає також чинником підвищеного ризику дитячого травматизму. За результатами опитування, 9 % підлітків з числа тих, хто не має належного догляду, мали травми протягом останніх 12 місяців, що вдвічі більше ніж серед інших. Більш високим також є рівень залучення до різноманітних бійок – кожний другий (55 %) підліток з таких сімей брав участь у бійках протягом останніх 12 місяців (серед інших цей показник дорівнює 39 %).

Для дітей, які не мають достатньої уваги, ласки та батьківської любові, характерний високий рівень агресії: за даними статистики такі діти ображають інших дітей вдвічі більше, ніж діти з благополучних сімей. Слід підкреслити, що ці діти і самі стають жертвами образ з боку інших однолітків та дорослих. Як свідчать результати опитування, значна частка таких дітей носить із собою якісь знаряддя чи зброю, що може стати додатковим ризиком виникнення конфлікту з існуючими суспільними нормами.

За даними Міністерства у справах сім'ї, дітей та молоді, за оперативними даними служб, упродовж 2003 року на обліку у цих службах стояло 48 610 дітей з девіантною поведінкою. Серед них: 30 926 – схильних до злочинів, 10 181 – умовно засуджених з відстрочкою, 3 046 – тих, хто вживає наркотичні речовини, 4 457 - тих, хто вживає алкоголь [53].

Дитина з адиктивною поведінкою прагне відійти від реальності життя, існує у своєму своєрідному «віртуальному» світі. Вона не лише не вирішує своїх проблем, але й зупиняється в особистісному розвитку, а в окремих випадках навіть деградує.

Особливу шкоду здоров'ю дітей завдають шкідливі звички. Підліткове середовище в цілому визначається фахівцями як середовище певного ризику

залучення до шкідливих звичок. За умов відсутності позитивного впливу та належного контролю з боку батьківської сім'ї, цей ризик суттєво збільшується, що підтверджено як на рівні спостережень, так і за результатами масових досліджень на національному рівні.

Якщо порівняти поведінку дітей, які виховуються в дисфункційних сім'ях, з іншими, то чітко можна простежити вдвічі більший рівень поширення вживання алкоголю (див. табл. 1.1) [53].

Таблиця 1.1

Рівень поширення вживання алкоголю серед різних груп підлітків, %

Вживають щодня, кілька разів на тиждень та щотижня	Діти, що виховуються у дисфункційних сім'ях	Інші діти
Пиво	25	12
Вино	9	4
Міцні напої	10	4
Слабоалкогольні напої	18	9

Чим гірші стосунки з батьками, тим частіше діти вдаються до алкоголю та наркотиків. Різко зростає частота їх споживання за повного розриву взаємин з батьками та відсутності батьків.

Шкідливі звички для дітей, які мають досвід проживання на вулиці, – типове і звичне явище. Половина дітей, опитаних у ході дослідження «Соціальний портрет дітей, які перебувають у стані бродяжництва», зазначили, що викурюють щодня від півпачки до однієї пачки сигарет; 88% мають досвід вживання слабоалкогольних, 64 % – спиртних напоїв, кожний шостий вживає міцні спиртні напої регулярно (раз на тиждень або й частіше).

Поширеним явищем серед дітей вулиці є токсикоманія (62 % опитаних мають таких досвід, а кожна п'ята дитина вживає токсичні речовини через день чи частіше). Переважна більшість дітей не вживає наркотичних речовин, проте 21 % вже спробували їх, 5 % мають наркотичну залежність чи схильні до

захворювання на наркоманію; 9 % – вживали наркотики за допомогою шприца. Таким чином чверть є активними токсикоманами, кожний двадцятий – наркоман.

Деструктивно впливає на життя дитини залежність від азартних ігор та комп'ютера. Нерідко «гравці», позбавлені уваги батьків, перестають стежити за собою, не помічають близьких. Постійно перебуваючи в полі комп'ютерної залежності, діти менше вербально спілкуються з однолітками, стають замкненими, емоційно і духовно бідніють.

Найтрагічніший наслідок безоглядності і безпритульності – загибель дітей. Упродовж 2003 року загальна кількість померлих дітей з причин травм і отруєнь становила 2704 особи. З них: 414 дітей – внаслідок утоплення, 282 – від пошкоджень, 160 – у результаті вбивства, 131 - від електричного струму, 13 – випадкового отруєння алкоголем, 2 – голодування (виснаження) [42].

Серед найтипівіших форм психопатологічної поведінки дітей та молоді потрібно назвати ауто агресивну поведінку, що проявляється в суїциді (самогубстві) і парасуїциді (самотравмуванні). Потрібно зазначити, що переживання образи, самотності, відчуженості, неможливості бути зрозуміли іншими, переживання втрати батьківської любові, переживання, пов'язані із смертю, розлученням, залишенням родини кимось із батьків, почуття провини, страх ганьби, покарання, ревності тощо – найбільш поширені мотиви суїцидальної поведінки дітей [53].

Дослідження останніх років свідчать про зростання кримінальної активності неповнолітніх, чинник якої – безпритульність або безоглядність. Вважається, що недоліками сімейного виховання обумовлено 60-80% випадків протиправної поведінки неповнолітніх.

За даними статистики за 2006 р. в Україні в 11 виховних колоніях утримується близько 3 тисяч неповнолітніх. Більше 50% засуджені за крадіжку, адже зараз дуже багато спокус для дітей (їм хочеться гарно одягатися, мати модну апаратуру, велосипед, відвідувати розважальні заклади), 25 % – за розбій або крадіжку, 10 % – за нанесення важких тілесних ушкоджень або

збивство. Майже кожен третій отримав термін від 1 року до 3 років, половина – до 5 років і близько 18 % – на термін більше 5 років. 13 % засуджених потрапили в колонію у віці 14-16 років, 28 % – в 16-17 років, 39 % – в 17-18. Варто також зазначити, що 29 % дітей, що скоїли злочин, виховувалися в сім'ях з одним батьком, а 16 % – сироти при живих батьках. Майже 13 % дітей, засуджених до позбавлення волі умовно, знову повертаються в колонії.

Найбільшу криміногенну небезпеку становить формування в сучасних підлітків потреби в алкоголі, що спонукає до пошуків будь-яких шляхів добування коштів для його купівлі, приводить до зняття соціального контролю, імпульсивної, неконтрольованої свідомістю поведінки.

У цілому за злочини щорічно засуджується понад 20 тис. неповнолітніх, із яких 2,3 тис. до мір, пов'язаних із позбавленням волі.

За даними опитування проведеного у межах проекту «Соціальний супровід неповнолітніх та молоді як складова реформи системи покарань та громадського контролю в Україні» більшість неповнолітніх до засудження мали звичку до вживання алкоголю та наркотиків, тютюнопаління, досвід випадкових статевих зв'язків. До того ж, значна кількість неповнолітніх, які набувають покарання в місцях позбавлення волі, набули першого досвіду вживання алкоголю у власній сім'ї, де пиячили батьки.

У п'ятій частини засуджених неповнолітніх, принаймні батько чи мати були засуджені. Певним наслідком безоглядності і безпритульності є безвісти зниклі діти. Вивчення випадків зникнення неповнолітніх свідчить, що із загальної кількості не розшуканих: 18,7 % – неодноразово залишали домівку; 7 % – самовільно покинули школи-інтернати, притулки; 12 % – залишили домівку після сварки з батьками або не бажають проживати з ними; 5,6 % – психічно хворі; 3,4 % – залишили домівку після викрадення в батьків значної суми грошей; 2,2 % – забрані одним із батьків і переховуються; 32,6 % – зникли за нез'ясованих обставин (стали жертвою нещасного випадку або злочину); 8,5 % – з малозабезпечених сімей [43].

Отже основною причиною того, що діти залишають сім'ї безвісти

зникають, знову ж таки можна вважати неблагополуччя в родинях.

Таким чином, девіація неповнолітніх, дитяча злочинність - наслідки безоглядності і безпритульності, що є певною мірою віддзеркаленням реального стану справ у державі щодо захисту дітей, вирішення проблеми безоглядності та безпритульності.

Одним з найгірших наслідків безоглядності і безпритульності неповнолітніх є торгівля ними та експлуатація дитячої праці, що негативно позначається на здоров'ї, освіті, а іноді і забирає життя юних громадян. За даними досліджень у рамках програми статистичної інформації та моніторингу питань дитячої праці (СІМПОК), основними заняттями працюючих дітей є: збір урожаю зернових, робота на зерносовищі, прополка та збирання овочів, збір фруктів, догляд та випас худоби, елементарні види робіт на будівництві, ремонт, миття, заправка автомобілів, чоботарство, продаж продовольчих та непродовольчих товарів, надання послуг на ринку, збір металобрухту, а також приготування їжі, прибирання, прання, прасування, миття посуду, догляд за домашніми тваринами, закупівля продуктів, догляд за членами сім'ї та інша домашня робота [43].

За результатами аналізу форм зайнятості серед дітей, що вже працювали, кожна п'ята дитина мала постійну роботу, усі інші - тимчасову, сезонну та одноразову.

В Україні неповнолітні працюють як у формальному, так і неформальному секторі. Під час опитування дітей на їхніх робочих місцях виявилось, що переважна більшість дітей працює неофіційно, тобто на підстав усної домовленості з роботодавцем. Зазвичай за такої форми організації праці нехтуються правила безпеки, малолітній працівник є соціально незахищеним, а вимоги законодавства України просто ігноруються [12].

Однак проведені соціологічні дослідження в рамках програми ШЕК свідчать про зростання кількості дітей, залучених до найгірших форм праці, тобто роботи, яка шкодить здоров'ю, психічному та психологічному розвитку дитини, її моральності.

Таблиця 1.2

Розподіл дітей за видами робіт, % (за даними дослідження ШЕК)

Види праці	Міські діти	Стать	
		Чоловіча	Жіноча
Торгую на базарі	18	51	49
Продаю газети, журнали	4	58	42
Мию автомобілі	6	95	5
Жебракую	8	81	19
Збираю металобрухт і здаю його	16	88	12
Виконую домашню роботу, за яку мені платять батьки	3	69	31
Працюю на будівництві	6	97	3
Доглядаю молодших дітей	2	20	80
Працюю вантажником	8	100	0
Збираю макулатуру, пляшки	3	53	47
Інше	26	79	21

До найгірших форм дитячої праці, які потребують негайного викоренення за конвенцією МОП №182, можна віднести: всі форми рабства, таких як продаж і незаконна торгівля дітьми, боргова залежність (кріпосний стан) і кріпосне право, примусова чи обов'язкова праця, включаючи примусовий чи обов'язків набір (призов) дітей для використання у збройних конфліктах; використання, поставлення або пропозиція дітей для проституції, виробництва порнографії або для порнографічних вистав; використання, поставлення або пропозиція дітей до незаконної діяльності, особливо для виробництва та торгівлі наркотиками, як це визначено у відповідних міжнародних угодах; робота, яка за своєю природою чи умовами, в яких вона виконується, може завдати шкоди здоров'ю, безпеці чи моралі дітей.

За даними Державної інспекції праці найбільше дітей працюють 10 годин на тиждень (35 %), 15-24 години на тиждень працювали 23 % респондентів, 10-

14 годин – 14 %. Для майже 6 % працюючих дітей робочий тиждень був набагато тривалішим, ніж визначено законодавством для дорослого населення. У сільському господарстві на таких умовах працюють 24 % залучених дітей, у торгівлі 17 %. Близько третини дітей стверджують, що вони надмірно втомлюються, «падають з ніг» після роботи, причому серед дівчат відповідний показник майже вдвічі вищий, ніж серед хлопців. Чверть опитаних підлітків заявили, що вони не можуть відмовитися від виконання покладених на них обов'язків, навіть якщо почувають себе погано. Можна впевнено стверджувати, що для цих дітей робота носить примусовий характер. Діти не в змозі на власний розсуд регулювати обсяги свого трудового навантаження [12].

За результатами дослідження, основним мотивом залучення міських дітей до праці є бажання мати власні кошти (67 %), сільських дітей – бажання матеріально підтримати свою сім'ю (68 %).

Негативні наслідки поширення дитячої праці в Україні очевидні. Це збільшення в майбутньому кількості тих, хто не матимуть навіть базової середньої освіти. Травматизм, фізичні та психічні перевантаження при виконанні важкої роботи зашкоджуватимуть здоров'ю та розвитку дитини в майбутньому. А соціалізація підлітка в умовах раннього залучення його до найгірших форм праці може призвести до неправильної самооцінки своєї особистості і відчуття нереалізованого дитинства.

Молода людина без середньої освіти, робітничої кваліфікації в майбутньому приречена виконувати низькооплачувану роботу, що стає у свою чергу причиною її бідності. Бідність породжує залучення дітей до найгірших форм праці і таким чином відтворює себе в наступних поколіннях. Іншими словами, бідність породжує бідність. Отже вихід дітей у сферу праці не вирішує проблему бідності батьків, а, навпаки, спричиняє до її поглиблення і поширення на молоде покоління.

Особливе місце серед негативних соціальних явищ в Україні останнім часом посідає комерційна сексуальна експлуатація дітей (КСЕД). Існують чотири основні форми КСЕД: дитяча проституція, порнографія, дитячий секс-

туризм і торгівля дітьми.

Потрапивши у ці тенета, дитина стикається з погрозами фізичного, психічного, сексуального насильства, побиття, зґвалтуванням, а також з розбещенням, втягненням у злочинну діяльність, спонуканням до заняття проституцією, залученням до праці на виробництві зі шкідливими умовами, вилучення органів для трансплантації, використанням у жебрацтві тощо.

У новому Кримінальному кодексі України з'явилися статті, що стосуються покарання:

- за незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння) – стаття 169 КК України;
- торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо передачі людини – стаття 149 КК України.

Але при прийнятті зазначеного Кодексу законодавець виключив зі статті 304 КК України поняття «ведення паразитичного способу за рахунок неповнолітніх», що виключило можливість притягнення до відповідальності дорослих осіб, які повністю або частково існують за рахунок коштів, які отримав неповнолітній злочинним шляхом або завдяки цілком законній трудовій діяльності. Також виникають труднощі при порушенні кримінальних прав щодо осіб, які втягують неповнолітніх у заняття жебрацтвом.

У січні 2006 року Верховною Радою України внесені зміни до КК України, зокрема до статті 149 «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини» та статті 303 «Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією». Введена окрема частина до ст. 303, яка спрямована на криміналізацію купівлі сексуальних послуг від дітей.

Всеукраїнський Комітет захисту дітей досліджує дотримання прав дитини в Україні вже протягом 10 років. За цей час було проведено низку моніторингів та досліджень щодо порушень прав дитини у різних сферах: охорона здоров'я, освіта, майнові права та ін. Широкий напрацьований досвід дає нам право констатувати, що найбільш делікатною, завуальованою та важкодоступною є тема сексуальних зловживань щодо дітей.

Незаконна торгівля людьми, контрабандний провіз, фізична та сексуальна експлуатація та викрадення, а також економічна експлуатація дітей, навіть у її найгірших формах, є повсякденною реальністю, що оточує дітей у всіх регіонах світу, і в Україні зокрема. За часи тоталітарного комуністичного режиму, коли Україна входила до складу Радянського Союзу, питання сексуальної експлуатації не піднімалось на офіційному рівні, Але проституція існувала, вона була в латентній формі [5].

З часу здобутою Україною незалежності, у 1992 році, і переходу суспільства до засад демократичного устрою і вільного ринку поряд із позитивними змінами миттєво розрослися всі існуючі в зародковому стані вади та хвороби суспільства – злидні, жебрацтво, безпритульність, алкоголізм та наркоманія. Проституція, в тому числі вже і дитяча, стала однією з найприбутковіших індустрій тіньового бізнесу і розширила свої кордони.

Економічна криза з усіма її негативними наслідками зубожінням населення, масовим безробіттям, вимушеною міграцією та заробітчанством зробила дітей найбільш вразливою категорією населення, лишаючи їх напризволяще, занедбанними, голодними та незахищеними. І саме ці діти стають об'єктами залучення до тіньового бізнесу: проституції, експлуатації дитячої праці, нелегального вивозу за кордон та продажу в будинки розпусти, а також для використання у якості донорів у медичних цілях.

На сьогодні масштаби цього явища в Україні дають всі підстави стверджувати, що ми маємо до діла широко розгалуженою глобальною системою злочинності, озброєної найсучаснішими технологіями і методиками.

В Україні тривалий час працюють такі всесвітньо відомі організації як Winrock International, IOM, La Strada, спеціалізовані на захисті прав жінок. Цими організаціями з року в рік ведеться серйозна упереджувально-консультативна діяльність у тісній співпраці з правоохоронними органами, здійснюється моніторинг стану справ у цій сфері. Створено широку мережу

реабілітаційних закладів для жінок-жертв сексуальних насильств. Щодо неповнолітніх мусимо констатувати:

- в Україні не існує організації, яка відстежує нелегальний вивіз неповнолітніх;
- ця проблема перебуває поза полем зору держави;
- не існує відповідної статистики щодо дітей, вивезених за кордону сексуальних цілях;
- попри те, що законодавчо ця інформація не належить до переліку даних з обмеженим режимом доступу, вона фактично існує в закритому режимі і є *tabula rasa* для громадськості [32].

Треба зазначити, що в Україні немає систематизованого законодавства з питань захисту прав дітей. Окремі положення регулюються рядом нормативних актів з різних галузей права. Щодо сексуальної експлуатації дітей (в тому числі і вивезення дітей за кордон у сексуальних цілях), котру за обсягом моральних та фізичних збитків чимало правників прирівнюють до катувань, то це є одним з найтяжчих порушень прав, яким можуть бути піддані діти.

Велику увагу приділяє захисту прав і свобод особи і, особливо, неповнолітнього адміністративне законодавство. Так, наприклад, в ньому передбачена як профілактична міра – норма, за якою встановлена відповідальність за зайняття проституцією – ст. 1811 КУпАП України (штраф від 85 до 170 грн.). Також існують такі норми: ухилення від обстеження та профілактичного лікування осіб, хворих на венеричну хворобу (ст. 45 КУпАП України); доведення неповнолітнього до стану сп'яніння (ст. 180 КУпАП). Усі ці норми не мають прямого відношення до розглядуваної проблеми, втім усі вони мають певний стосунок щодо попередження втягування неповнолітніх до зайняття проституцією і дуже віддаленою мірою – до попередження вивозу дітей закордон у сексуальних цілях.

Нинішній стан розвитку українського суспільства зумовив поширення не лише прогресивних досягнень щодо розбудови інститутів

громадського управління, гласності, але й породив негативне накопичення проявів анти-суспільної поведінки, що впливає на моральний розвиток всього суспільства.

До таких проявів, без сумніву, належать злочинність як загальне явище і проституція зокрема [5].

Розповсюдженість проституції у більшості випадків існує там, де є урбанізовані міста, з розгалуженою мережею ресторанів, казино й інших розважальних закладів. По представницькому рівню повії - це здебільшого особи з сільських населених пунктів та міст районного значення, де існує велике безробіття. Між іншим, саме ці міста є «постачальниками» проститутток до великих міст та в систему торгівлі людьми. Так, за деякими даними, в географічному аспекті найактивнішими постачальниками повії є невеликі міста районного масштабу (з населенням до 150 тисяч осіб) Південного та Східного регіонів України. Центральна, а особливо Західна Україна меншою мірою розглядаються як донорські регіони - в силу певних соціокультурних та релігійних факторів. На думку всіх респондентів чинна система законодавства не є досконалою. Значною мірою система ювенальної юстиції в Україні перебуває у зародковому стані.

Проблема торгівлі людьми є порівняно новою в українському суспільстві і тому не достатньо врегульованою у національному законодавстві. Практично не існує диференціації у підходах до дітей і дорослих. Не існує спеціальної юридичної відповідальності за незаконний вивіз дітей та підлітків у сексуальних цілях.

Водночас, глобальність цієї програми не передбачає створення єдиного дієвого механізму щодо її реалізації. За реальної відсутності чіткої і злагодженої координації між правоохоронними структурами МВС, СБУ, Генпрокуратурою та Інтерполом, відповідними міждержавними структурами, відсутністю належної співпраці з неурядовими правозахисними організаціями та недостатньою інформованістю громадськості про хід реалізації Програми, важко говорити про її успіх [5].

Спеціального законодавства щодо охорони дітей, які стали жертвами від сексуального насилля, в Україні немає. Але існують норми, що передбачають піклування про зміцнення та охорону дітей та підлітків (ст. 59 Основ законодавства про охорону здоров'я України), забезпечення дітей і підлітків медичною допомогою (ст. 60), контроль за охороною здоров'я дітей у дитячих виховних і навчальних закладах (ст. 62), які передбачають додатковий контроль держави за здоров'ям підлітків.

Як показало дослідження, у дітей, примушених до надання секс-послуг, внаслідок специфіки їх трудової діяльності, бували непоодинокі випадки інфекційних захворювань та захворювань статевих шляхів, а також загальне погіршення самопочуття. Причому діти, примушені надавати секс-послуги, дуже добре знають про те, що їх очікує, але ставляться до цього байдуже. Так, вони практично не користуються таким запобіжним засобом, як презерватив. Навчання трьох з опитаних дітей, неможливе тому, що сім'я не дозволяє їм відвідувати навчальний заклад. Ці ж діти вказали, що стосунки з членами сім'ї погані.

Значна частина опитаних дітей, що займаються секс-бізнесом, також включена до такого протиправного виду діяльності, як поширення стимулюючих препаратів, якими в більшості випадків, виявляються наркотики. 29 % опитаних дітей вживають стимулюючі препарати, причому 16 % цих дітей вживають ці препарати постійно, інші -іноді. До поширення стимулюючих препаратів залучено 10 з опитаних дітей, що надають секс-послуги. Вони за власною ініціативою, або за ініціативою іншої особи пропонували ці препарати іншим. Причому троє з тих дітей, користуються послугами сутенера.

Таким чином, потенційними та фактичними жертвами найгірших форм дитячої праці, торгівлі стають, як правило, безпритульні, безоглядні діти, неповнолітні з бідних, соціально незахищених сімей. Основними причинами попиту на дитячу працю є матеріальні труднощі, негаразди в сім'ї, проблеми в школі та вплив вулиці, а також те, що дитяча робоча сила особливо дешева,

дітьми можна маніпулювати за власним бажанням, вони не вміють і не можуть себе захищати [12].

Тому назріла необхідність посилити захист дітей від сексуального насильства й експлуатації в усіх формах, сформувати систему покарання за протизаконне використання дитячої праці, створити національний механізм запобігання та вирішення проблем безоглядності та безпритульності дітей як явища, що має незворотні негативні наслідки для життя, здоров'я і розвитку дітей.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНОЇ І РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ПОДОЛАННЯ БЕЗДОГЛЯДНОСТІ В УКРАЇНІ

2.1. Правові аспекти дитячої бездоглядності

Актуальною проблемою сьогодення є проблема у сфері прав дитини в Україні на сьогодні є дитяча бездоглядність, безпритульність.

Вперше на законодавчому рівні поняття «безпритульні діти» було закріплене в Законі України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р.32 , згідно зі ст. 1 якого, до безпритульних дітей належать ті, яких залишили батьки; ті, які з власного бажання покинули сім'ю або дитячі виховні заклади; діти, які не мають визначеного місця проживання. У ст. 2 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» також закріплюється поняття безпритульних дітей – це діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ю чи дитячі заклади, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання. У визначення законодавець включив словосполучення «діти, які були покинуті батьками». Це є не зовсім вірним, адже діти, покинуті батьками, не завжди є безпритульними, адже вони можуть перебувати на утриманні інших осіб, які замінюють батьків.

Основним нормативним актом у роботі з безпритульними дітьми на сьогоднішній день є Закон України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей», який набрав чинності з 1 січня 2006 року [56].

У Законі України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» не закріплене поняття «безпритульність». На нашу думку, це соціальне становище окремої особи, пов'язане з неможливістю для неї фактично проживати (перебувати) у житловому приміщенні, на яке вона має право, або у спеціальному закладі чи установі, які надають притулок, що

зумовлює її проживання на вулиці, у парках, підвалах, об'єктах незавершеного будівництва, в інших місцях непридатних та непризначених для проживання, приміщеннях, що перебувають в аварійному стані. У свою чергу, безпритульна особа – це особа, яка перебуває у становищі безпритульності.

Цей Закон визначає загальні засади соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей, забезпечує правове регулювання відносин у суспільстві, які спрямовані на реалізацію бездомними громадянами і безпритульними дітьми прав і свобод, передбачених Конституцією України та чинним законодавством, створює умови для діяльності громадських та благодійних організацій, що працюють у сфері соціального захисту населення.

Серед нормативно-правових актів, що регулюють відносини в цій сфері: Закон України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей», наказ Міністерства соціальної політики України від 28.12.2011 р. № 574 «Про деякі питання діяльності центру обліку бездомних осіб»⁵¹, Типове положення про центр обліку бездомних осіб затверджене наказом Міністерства соціальної політики України від 19.04.2011 р. №13552 тощо.

У «Державній доповіді про становище дітей» за підсумками 2002 р. уперше зустрічається поняття «раннє соціальне сирітство». Законодавчого закріплення даного терміну, на сьогоднішній день, немає, проте це є необхідним для збільшення ефективності забезпечення прав даних дітей, запобігання соціального сирітства.

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про органи та служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24.01.1995 р., Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері усиновлення та захисту прав дітей, орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим у сфері сім'ї та дітей, служби у справах дітей ведуть державну статистику щодо дітей відповідно до законодавства України та міжнародних стандартів, облік дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, усиновлених, влаштованих в прийомні

сім'ї, дитячі будинки сімейного типу та соціально-реабілітаційні центри(дитячі містечка).

Законодавство України про соціальний захист бездомних осіб і безпритульних дітей пройшло тривалий час свого розвитку, в якому можна виокремити наступні періоди: 1) дорадянський; 2) радянський; 3) пострадянський (сучасний).

Закон України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей», став головним, спеціальним Законом, що регулює відносини у сфері соціального захисту даної категорії осіб. Цей Закон закріплює правовий статус бездомних осіб та безпритульних дітей, принципи їх захисту, систему обліку та реєстрації, запобігання бездомності і безпритульності, реінтеграцію даної категорії та відповідальність за порушення законодавства, оскарження рішень про надання соціальних послуг, а також фінансування заходів, спрямованих на соціальний захист. Прийняття даного Закону – це значний крок до покращення становища даного прошарку населення в Україні.

Законом України «Про соціальні послуги» від 19.06.2003 р. № 966-IV116 регулюються відносини із надання соціальних послуг особам, які їх потребують, до числа яких належать бездомні і безпритульні. Цим Законом закріплені основні поняття, серед яких соціальні послуги та складні життєві обставини, основні принципи надання соціальних послуг, право на їх отримання, надано перелік прав та обов'язків отримувачів послуг та осіб, які їх надають, визначено організаційно-правові засади, форми надання соціальних послуг.

Питанням соціального захисту певних категорій бездомних осіб або безпритульних дітей присвячено низку інших законодавчих актів, у яких, в основному, закріплюються положення, направлені на профілактику бездомності.

Ст. 10 Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний

строк» від 17.03.2011 р. № 3160-VI117 передбачено, що за такими особами зберігається житлове приміщення, яке вони займали на законних підставах до засудження; звільненим, які не мають житла, надається право проживання в соціальних чи спеціальних гуртожитках; для звільнених осіб, громадян похилого віку, інвалідів I та II груп, які за станом здоров'я потребують стороннього догляду, побутового та медичного обслуговування надається право проживання в спеціальних будинках-інтернатах; а на звільнених бездомних осіб у загальному порядку поширюється Закон України «Про основи соціального захисту бездомних осіб та безпритульних дітей».

У ст. 17 та ст. 18 Закону України «Про охорону дитинства» закріплюється право дітей на отримання в спадщину житла або іншого майна; заборона батькам або особам, які їх замінюють, без дозволу органів опіки і піклування укладати договори, що підлягають нотаріальному посвідченню та/або державній реєстрації; відмовлятися від належних дитині майнових прав, здійснювати поділ, обмін, відчуження майна. Окрім цього, Закон закріплює право безпритульної дитини на утримання, такі діти тимчасово розміщуються в притулках для дітей служб у справах дітей, отримують належні соціальні послуги.

Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» закріплює право дітей на житлове забезпечення по досягненню 18-річного віку; право на житло, в якому вони проживали до встановлення опіки, піклування, влаштування в прийомні сім'ї, дитячі будинки; заборону відчужувати без згоди органу опіки і піклування, яка може надаватися лише у разі гарантування збереження права на житло таких дітей, які у свою чергу мають право проживати в дитячих будинках сімейного типу до повернення цього житла або надання нового тощо. Місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування несуть відповідальність за збереження та повернення житла дітям. Ще такі діти можуть зараховуватись на квартирний

облік та соціальний квартирний облік .

Доречним буде назвати Закон України «Про житловий фонд соціального призначення» від 12.01.2006 р. № 3334-IV, який передбачає можливість для громадян без визначеного місця проживання звернутися до органів місцевого самоврядування для отримання соціального житла, де в день звернення бездомний на безоплатній основі направляється в тимчасовий притулок для дорослих, для отримання соціальних послуг, проживання.

З метою подолання дитячої безпритульності і бездоглядності Кабінет Міністрів України затвердив Програму подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на 2006-2010 роки [31].

Основними заходами Програми є удосконалення нормативно-правової бази, зокрема, внесення до Кабінету Міністрів України пропозицій щодо правового врегулювання питань соціального захисту дітей та запобігання бездоглядності, зокрема у частині посилення відповідальності батьків або осіб, що їх замінюють за неналежне виховання дітей, порушення їх прав, жорстоке поводження з ними, залучення до жебракування, проведення експертизи законодавства з питань дитинства.

При виробленні найкращих механізмів подолання дитячої безпритульності доцільно звернутись до міжнародного досвіду та до досвіду інших країн у вирішенні даного питання [5].

Крім цього, відносини соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей регулюються численними підзаконними актами, прийнятими на виконання перерахованих вище законів України, серед яких: Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Основних напрямів запобігання бездомності до 2017 року» від 13.03.2013 р., Типовим положенням про центр реінтеграції бездомних осіб, Типовим положенням про будинок нічного перебування, Типовим положенням про центр соціальної адаптації звільнених осіб, затвердженими наказом Міністерства праці та соціальної політики від 14.02.2006 р., Накази Міністерства соціальної політики «Про деякі питання діяльності центру обліку бездомних осіб» від 28.12.2011 р.,

«Про затвердження Порядку влаштування бездомних осіб похилого віку та інвалідів до стаціонарних соціально-медичних установ та інших закладів соціальної підтримки (догляду)» від 12.08.2011 р., «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що надають соціальні послуги бездомним особам» від 19.02.2009 р. тощо.

У міжнародному аспекті ідея прав дитини розвивалася поступово протягом багатьох сторіч. Але активізувався цей процес тільки в ХІХ ст., коли отримала розвиток концепція захисту дітей.

Вперше міжнародну стурбованість положенням дітей було висловлено у Женевській декларації 1923 р., спрямованої на створення умов, що забезпечують нормальний фізичний і психічний розвиток дитини, право дитини на допомогу, належне виховання, захист.

Важливим документом щодо захисту дітей стала прийнята 10 грудня 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН Загальна декларація прав людини. У ній вперше зафіксовані основи захисту прав дітей. Свій розвиток Декларація отримала в пактах прав людини, що гарантували рівні права всім дітям і забезпечення їх основних соціальних потреб [5].

Генеральна Асамблея ООН 20 листопада 1959 р. прийняла Декларацію прав дитини - документ, що регулює становище дитини в сучасному суспільстві. Декларація складається з 10 принципів, якими проголошується, що дитині, незалежно від кольору шкіри, мови, статі, віри, законом повинен бути забезпечений соціальний захист, надані умови та можливості, що дозволили б їй розвиватися фізично, розумово, морально, духовно. У соціальному відношенні висунуто вимоги щодо створення умов для здорової і нормальної життєдіяльності дитини, гарантування її свободи й гідності. Дитина повинна бути першою серед тих, хто одержує захист і допомогу, а також захищеною від усіх форм недбалого ставлення до неї.

Центральне місце серед цих документів посідає Конвенція про права дитини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 р. і ратифікована Верховною Радою Української РСР 27 лютого 1991 року. Цей

найбільш широко ратифікований документ встановлює в якості міжнародного закону всі права для забезпечення виживання, розвитку і захисту дітей.

Виходячи з досвіду демократичних країн способом подолання проблеми дитячої безпритульності може бути об'єднання всіх існуючих соціальних програм для безпритульних дітей та створення єдиного державного інституту, що буде опікуватись дітьми [32].

Вирішення проблеми дитячої безпритульності в Україні є головним обов'язком держави, основними напрямками правової політики якої мають стати подальше реформування системи нормативно-правового забезпечення захисту цієї категорії суспільства та значне підвищення рівня правової освіти і правового виховання дітей і молоді, що стане запорукою позитивних зрушень у цій сфері в найближчому майбутньому [29].

2.2. Державна програма подолання дитячої безпритульності та бездоглядності

З метою подолання дитячої безпритульності і бездоглядності, запобіганню соціальному сирітству, створенню умов для всебічного розвитку та вихованню дітей Кабінет Міністрів України затвердив Програму подолання дитячої безпритульності та бездоглядності.

Більше 80 тис. сімей з різних причин не виконують виховних функцій стосовно власних дітей Сьогодні в Україні понад 100 тис. дітей дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, кількість яких має сталу тенденцію до збільшення.

На профілактичному обліку служб у справах неповнолітніх перебуває майже 150 тис. дітей, які бродяжать та жебракують, схильні до правопорушень, вживають наркотичні засоби, психотропні речовини та алкогольні напої тощо. Ці діти часто стають жертвами сексуальних злочинів, залучаються дорослими до злочинної діяльності.

Більшість з них позбавлені сімейних відносин, покинуті батьками або самі покинули сім'ю, яка не забезпечила дитині нормальних умов життя та повноцінного розвитку.

Щорічно в притулках для неповнолітніх перебуває від 25 до 30 тис. дітей, біля 20 тис. дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування потребують влаштування. Їх життя і здоров'я постійно перебуває під загрозою і збільшення кількості таких дітей, в свою чергу, теж становить певну загрозу для суспільства.

Мають місце непоодинокі випадки жорстокого поводження з дітьми, що набуло значного резонансу в суспільстві. У засобах масової інформації з'являється більше повідомлень про ошуканих дітей, яких безвідповідальність посадових осіб, батьків виштовхує на вулицю, перетворюючи на жебраків, бездоглядних, втягує в кримінальне середовище.

Системна робота місцевих органів виконавчої влади щодо запобігання дитячій бездоглядності та безпритульності, профілактики правопорушень серед них розпочалася з прийняттям 24 січня 1995 року Закону України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх».

Було утворено Міністерство у справах сім'ї та молоді. На це міністерство а також служби у справах неповнолітніх та центри соціальних служб для молоді було покладено контроль за дотриманням законодавства щодо дітей, здійснення їх соціального захисту, організацію роботи щодо запобігання бездоглядності, безпритульності, профілактику правопорушень серед них.

Почала розвиватися мережа закладів соціального захисту дітей, в першу чергу притулків для неповнолітніх (в яких здійснюється соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також безпритульних дітей, неблагополучних сімей), центрів соціально-психологічної реабілітації дітей.

Визначені основні засади діяльності спеціалізованих закладів для дітей,

які скоїли правопорушення або злочини, вживають алкоголь та наркотичні засоби (центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх, школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації, приймальники-розподільники для неповнолітніх, спеціальні виховні установи).

Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» визначив організаційні і правові засади соціальної роботи з дітьми та молоддю, здійснення якої покладено на центри соціальних служб для молоді.

Основні засади державної політики у сфері дитинства визначив Закон України «Про охорону дитинства» [31].

Метою програми є:

- зменшення на 50% безпритульних та бездоглядних дітей;
- створення достатніх організаційно-правових та фінансових умов, спрямованих на подолання дитячої бездоглядності та безпритульності;
- напрацювання та запровадження ефективних форм роботи щодо профілактики безпритульності та бездоглядності, виявлення сімей, які не забезпечують належне виховання, забезпечення захисту прав дітей, які виховуються в таких сім'ях;
- застосування нових форм соціальної підтримки дітей, які перебувають у складних життєвих умовах;
- створення єдиного банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування з наступним впровадженням в електронно-облікової системи даної категорії дітей;
- забезпечення прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, та громадян, які бажають взяти дітей на виховання в сім'ю;
- завершення формування мережі закладів соціального захисту дітей, та удосконалення їх діяльності;
- забезпечення підготовки та перепідготовки фахівців закладів соціального захисту дітей;
- удосконалення нормативно-правової бази з питань соціального захисту дітей.

Програма дозволяє об'єднати в одному документі різні за характером стратегічні й тактичні профілактичні заходи, забезпечити взаємодію, узгодженість і координацію дій різних державних, недержавних органів, установ та організацій. Проектом Державної програми подолання дитячої безпритульності і бездоглядності буде передбачено:

- реалізація права дитини на сімейне виховання, усиновлення, або влаштування в прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу;
- удосконалення роботи органів опіки і піклування;
- зосередження питань соціального-правового захисту дітей, опіки (піклування), усиновлення в одному структурному підрозділі місцевих органів виконавчої влади;
- встановлення чіткого механізму співпраці місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, соціальних інституцій у забезпеченні соціально-правового захисту безпритульних, бездоглядних дітей в суспільстві, їх соціалізації, реабілітації та адаптації в суспільстві;
- посилення відповідальності батьків або осіб, які їх замінюють, соціальних інституцій, посадових осіб за порушення прав дітей;
- стимулювання усиновлення, формування позитивного іміджу людей, які усиновлюють;
- вчасне виявлення безпритульних та бездоглядних дітей, розвиток ефективних форм влаштування та ресоціалізації таких дітей;
- запровадження системи підготовки потенційних усиновлювачів, опікунів, прийомних батьків, батьків-вихователів;
- удосконалення процесу влаштування дітей;
- розробка і запровадження нових технологій роботи з дитиною та її біологічними батьками з метою подолання причин, що обумовили безпритульність і бездоглядність дитини;
- реформування системи інтернатних закладів;
- забезпечення кваліфікованими кадрами закладів соціального захисту

дітей;

- реорганізація притулків для неповнолітніх в центри соціально-психологічної реабілітації дітей;

- поліпшення фінансового та матеріально-технічного забезпечення закладів соціального захисту дітей, а також дитячих будинків сімейного типу, прийомних сімей, притулків для неповнолітніх служб у справах неповнолітніх, центрів соціально-психологічної реабілітації неповнолітніх служб у справах неповнолітніх;

- створення закладів нового типу – соціально-реабілітаційних центрів – дитячих містечок.

Очікувані результати. Виконання Програми дасть змогу:

- зменшення кількості дітей, які перебувають в стані безпритульності та бездоглядності;

- максимальне скорочення терміну перебування дитини в стані безпритульності та бездоглядності;

- розвиток сімейних форм влаштування дітей;

- здійснення заходів соціального захисту дитини, що виключають випадки повторного влаштування дітей до закладів соціального захисту дітей;

- поліпшення реабілітаційної роботи з біологічними батьками, як передумови повернення дитини в сім'ю та зменшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

- здійснення раннього виявлення кризи в сім'ї, що може обумовити в подальшому безпритульність та бездоглядність дитини, та надання комплексної допомоги сім'ям з дітьми (працевлаштування батьків, отримання державної допомоги тощо).

До фінансування Державної програми подолання дитячої безпритульності і бездоглядності передбачається залучати кошти з Державних та місцевих бюджетів, добровільні пожертвування юридичних та фізичних осіб [20]

2.3. Діяльність державних організацій щодо вирішення проблеми безпритульності дітей

Головною метою соціальної політики держави стосовно дітей, що перебувають у стані бродяжництва, є забезпечення їхніх прав на гідний рівень життя, особисту безпеку, медичну допомогу та освіту. Виділяють три головні напрями реалізації цієї політики:

- надання допомоги для забезпечення сприятливих умов життя дитини в рідній сім'ї (для повернення дитини в рідну сім'ю);
- сприяння у набутті дитиною прийомної сім'ї та контроль за наявністю у такій сім'ї оптимальних умов життя дитини;
- створення сприятливих умов перебування дитини та її соціалізації у притулку для неповнолітніх, інтернаті, приймальнику-розподільнику, дитячому будинку, контролю за наявністю сприятливих умов у притулках благодійних і громадських організацій та інших недержавних установах.

На даний час, дітьми, які перебувають у стані бродяжництва, опікуються такі установи і організації:

- управління (відділи) у справах сім'ї та молоді регіональних і місцевих державних адміністрацій;
- служби у справах неповнолітніх;
- центри соціальних служб для молоді;
- кримінальна міліція у справах неповнолітніх;
- притулки для неповнолітніх;
- інтернатні заклади;
- громадські та благодійні організації [12].

Управління у справах сім'ї та молоді здійснюють координацію роботи соціальних працівників з дітьми з неблагополучних сімей і узгоджують вирішення питань, що належать до компетенції різних установ. Вони проводять соціальний патронаж неблагополучних сімей, організовують рейди (відвідування неблагополучних сімей з метою проведення профілактичних

бесід), різноманітні заходи (акції) гуманітарного характеру.

Служби у справах неповнолітніх відповідно до покладених на них функцій організують розроблення і здійснення заходів, спрямованих на запобігання безоглядності дітей; забезпечують здійснення на відповідній території профілактичних заходів щодо виявлення та усунення причин і умов, які сприяють вчиненню неповнолітніми правопорушень; координують зусилля місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, установ та організацій усіх форм власності у вирішенні питань соціального захисту неповнолітніх; здійснюють контроль за умовами утримання і виховання неповнолітніх у спеціальних установах, організацією виховної роботи у навчальних закладах; утворюють притулки для неповнолітніх; беруть участь в утворенні спільно з управлінням охорони здоров'я центрів медико-соціальної реабілітації неповнолітніх тощо. Працівники служби разом з іншими підрозділами держадміністрації, кримінальною міліцією у справах неповнолітніх проводять рейди по виявленню дітей бродяг та направляють їх до притулків для неповнолітніх, повертають у сім'ю або інтернат. Служба має право брати участь у розгляді судами справ щодо неповнолітніх і захисті їхніх прав та інтересів.

Притулки для неповнолітніх забезпечують умови (соціально-побутові, харчування, одяг, надання медичної допомоги та інших послуг, почасти вирішують проблеми навчання) для тимчасового (до 90 діб) перебування дитини до моменту вирішення її подальшої долі - повернення в сім'ю (якщо вона є), в інтернат, прийомну сім'ю. Працівники притулку беруть безпосередню участь у вирішенні цього питання: пишуть листи-клопотання до відповідних державних установ. Крім того вони проводять виховну роботу з дітьми.

Центри соціальних служб для молоді здійснюють соціально-реабілітаційні заходи щодо відновлення соціальних функцій, психічного та фізичного стану дітей, які зазнали жорстокості, насильства, потрапили в екстремальні ситуації. Із дітьми бродягами ССМ практикують в основному

«вуличну» (виїзну) соціальну роботу. Працівники центрів здійснюють соціальне обслуговування дітей шляхом надання їм психологічних, соціально-педагогічних, юридичних, соціально-медичних, соціально-економічних та інформаційних послуг. Вони встановлюють довірчі стосунки з дітьми-бродягами, організують масові, колективні та групові форми виховної роботи на вулиці, почасти намагаються вирішувати питання навчання. Дітям періодично надається харчування, одяг, медична допомога, їх інформують та консультують з різних питань (про права дітей, як попередити насилля, з профілактики різних захворювань), роздають тематичні буклети. Завданням центрів ССМ є здійснення соціального супроводу різних категорій сімей, в т.ч. неблагополучних, прийомних сімей шляхом створення та забезпечення діяльності спеціалізованих служб. Таким чином працівники ССМ відіграють роль посередників між дітьми, які перебувають у стані бродяжництва з одного боку, і сім'єю (родичами) дитини, міліцією, медичними та освітніми закладами – з другого [44].

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх займається розкриттям та профілактикою правопорушень, скоєними неповнолітніми. Працівники кримінальної міліції самостійно бо спільно з іншими державними службами проводять рейди, спрямовані на виявлення та затримання дітей-бродяг. Після затримання дитини з'ясовується місце проживання дитини, її причетність до скоєння правопорушень, причини бродяжництва (обставини, які змусили дитину піти з дому, інтернату, з нею проводять профілактично-виховну бесіду. Залежно від того, чи скоював підліток правопорушення, і якщо скоїв – то яке саме, його повертають у сім'ю, інтернат, доставляють у притулок для неповнолітніх, направляють у колонію для неповнолітніх (за рішенням суду).

До обов'язків дільничній інспекторів міліції входить затримання дітей-бродяг та їх доставляння у кримінальну міліцію у справах неповнолітніх. Інспектори виявляють місце скупчення дітей-бродяг, відвідують неблагополучні сім'ї, проводять профілактично-виховні бесіди, як з дітьми, так і з батьками дітей, які жебракують тощо.

Завдання інтернатних закладів – створити сприятливі умови для постійного проживання та соціалізації дитини, яка або не має сім'ї або проживання в сім'ї (з родичами) через ті чи інші причини неможливе.

Кожна з громадських та благодійних організацій самостійно визначає коло тих проблем, які вона намагається вирішувати, та види діяльності, як вона здійснюватиме. Найчастіше громадські організації практикують такі форми роботи: надання гуманітарної допомоги дітям-бродягам (харчування, одяг, іграшки тощо), соціальний патронаж кризових сімей, надання психологічних та юридичних консультацій, профілактично-виховна та просвітницька робота [57].

Більш детальніше в наступному розділі розглянемо діяльність держаних структур щодо подолання безпритульності в Україні на прикладі Запорізького обласного притулку для неповнолітніх. Загальні положення Запорізького обласного притулку для неповнолітніх наведені у додатку А.

Розглянемо структуру закладу. Як вже вище було зазначено притулок для неповнолітніх це заклад соціального захисту, створений для тимчасового перебування в ньому дітей віком від 3 до 18 років, що залишилися без батьківської опіки, зазнали знущання і насильства.

Основними завданнями притулку є:

- соціальний захист дітей, позбавлених сімейного виховання, які опинились в складних житлово-побутових умовах, залишили заклади освіти та інтернатні заклади;
- створення належних житлово-побутових і психолого-педагогічних умов для забезпечення належної життєдіяльності недолітніх;
- надання можливості для навчання, праці, змістовного дозвілля;
- перебування неповнолітніх у притулку повинно бути максимально використане для реабілітаційної роботи: соціальної адаптації і підтримки, надання медичної, психологічної і педагогічної допомоги.

За період 2006-2007 навчальний рік у притулку знаходилось 485 чол., вибуло 442 чол., повернено в сім'ю 141 дитина, узято під опіку 7 чоловік.

Основний контингент закладу склали діти із неблагополучних сімей, втікачі з інтернатів. Юристом проводилась оперативна робота щодо влаштування та повернення дітей до навчальних закладів.

Значна робота проведена психологом притулку. Зокрема здійснена нею комплексна діагностика дітей показала, що 70 % з них мають слабку нервову систему, їм притаманні агресивність, неврівноваженість. 50 % дітей мають підвищену тривожність і тенденцію до агресії.

Результати комплексної діагностики пізнавальних процесів показали, що у більшості дітей є відхилення, які тісно пов'язані з життям у сім'ї чи на вулиці.

Форма роботи з дітьми, що найчастіше запроваджувалась протягом року – ігротерапія. Всі заняття будувались на основі ігор, інсценівок. Завдання носили творчий характер.

Педагогічне обстеження дітей показало, що майже всі вони мають педагогічну запущеність, тому вихователям необхідно більш відповідно відноситись до планування індивідуальної роботи.

Перегляд відкритих заходів, проведених вихователями, дав можливість відзначити примітивні знання вихованців, щодо захисту своїх прав. Тому це дало підстави визначити проблемну тему для роботи у педагогічному колективі таку: «Нормативно-правове забезпечення захисту прав неповнолітніх» [2].

Державного фінансування для забезпечення усіх потреб та ефективної роботи Запорізького обласного притулку для неповнолітніх не вистачає, тому заклад активно співпрацює з різноманітними благодійними фондами та організаціями.

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ БЕЗДОГЛЯДНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

3.1. Методика і проведення вивчення ціннісних орієнтацій та потреб дітей

Мета дослідження – дослідити потреби безпритульних дітей та їх ціннісні орієнтації – особливості розуміння свого теперішнього становища та його причин, наявність мети у житті, розуміння життєвого успіху, професійні орієнтації, ставлення до суспільства, бачення свого місця в ньому.

У ході дослідження потреб та ціннісних орієнтацій дітей, які перебувають у Запорізькому обласному притулку для неповнолітніх було опитано 5 дітей у віці від 4 до 16 років (двоє хлопчиків і троє дівчаток).

Наступним кроком дослідження було проведення проєктивної методики намалювати або написати відповідно малюнок або твір на тему «Яким би ви хотіли бачити своє майбутнє?».

Слід зазначити, що всі опитані діти з неблагополучних сімей та позбавлені батьківського піклування. Тільки у однієї дитини є батько і мати, у інших - тільки мати. Основною причиною неблагополуччя в сім'ї є алкоголізм батьків. Двоє з дітей з багатодітної сім'ї. Усі батьки опитаних дітей позбавлені батьківських прав. Слід додати також, що у чотирьох дітей, батьки без постійного місця проживання, у однієї дитини – мати пропала та на даний момент в розшуку.

У ході опитування дітей на запитання «Що для тебе головне в житті?», усі діти відповіли однозначно, що найбільшою цінністю для них є сім'я: брати, сестри та батьки. Слід також відзначити, що не дивлячись на тяжкі умови в яких перебували діти, проживаючи з батьками, ніхто з них не тримає на них зла, а швидше навпаки, дуже хочуть повернутися додому та бути з

рідними, щиро бажають щоб батьки «кинули пити» і почали вести моральний спосіб життя. Ті діти, які з багатодітної сім'ї хочуть, щоб родина знову об'єдналася, так, наприклад, хлопчик одного разу втік з притулку, щоб побачити маму. Пізніше хотів забрати молодшого братика та сестричку додому.

Дуже цікавою була відповідь хлопчика та дівчинки віком 15 та 16 років відповідно на запитання «Якби у вас була можливість вирішувати любі питання і проблеми в цьому світі, щоби ти хотів (хотіла) змінити на цій Землі?». Так, вони відповіли одностайно, щоби хотіли заборонити продаж спиртного як для дітей, так і для дорослих, і видавали б його тільки в окремих випадках (наприклад на свята) за наявності спеціального дозволу у відповідних органах. Це говорить про те, що діти основною проблемою всіх негараздів вважають алкоголь, інші проблеми вони навіть не згадували і вважають другорядними.

Щодо питань про плани на майбутнє і мрії в цьому житті, то більшість відповіла, що знову таки, хочуть мати гарну сім'ю та затишок, щоб були гарні відносини, ніхто нікого не ображав, щоби вистачало на основні базові потреби в цьому житті. На друге місце діти поставили свої особисті мрії. Так один хлопчик мріє стати хорошим футболістом, дівчинка невпевнено сказала, що хотіла б побувати в Індії, ще одна дитина сказала, що можливо хотіла б вивчитися на кулінара. Але хочу відзначити, що ці речі не є для них пріоритетними і основними цілями в житті, швидше за все, вони це для себе сприймають, як щось недосяжне.

Щодо питань про школу та освіту, то хочу відмітити, що всі свідомо розуміють про необхідність отримання освіти, і як зазначив один із опитуваних: «без цього папірчика ти ніхто». Але все ж таки, отримання своєї освіти вони зводять до базового рівня, тобто хоча би закінчити школу, в кращому випадку училище або технікум. Про університет ніхто навіть не сказав, коли було запитано за вищу освіту, то одна дитина відповіла «грамотієм я не хочу бути, я краще цеглу буду класти, я знаю як це робиться і скільки за це

платять».

Ще хочу додати, що всі діти рідко відвідують школу і відповідно успішність дуже низька, хоча багатьом подобаються деякі предмети, але в основному як виявилось для них бажання відвідувати уроки залежало від викладача. Якщо урок проходив цікаво, то вони ходили, якщо ні, то відносили ці предмети в категорію нецікавих для себе.

На питання, які стосувалися довіри, діти розділилися у свої відповідях. Так двоє відповіло, що повністю довіряють своїм рідним (відповідно мамі та бабусі), двоє назвали своїх друзів.

Щодо наявності шкідливих звичок, то троє з опитаних (12-16 років) систематично курять. Про загрозу куріння для здоров'я діти прекрасно освідомленні, двоє повідомили, що намагалися «кинути курити», але в них це погано вдається. На запитання чи вживали, вони інші наркнаркотичні речовини, одна дитина впевнено заявила, що ніколи не вживала і вживати не буде – «після цього ти просто ходяче тіло без мозків».

На запитання про розуміння таких понять як добро і зло, діти відповіли наступне: добро – це коли не сваряться, не обзиваються, роблять добро, коли тебе розуміють, зло відповідно означає все протилежне. Дівчинка восьми років відповіла досить цікаво щодо поняття добра – це пригати, скакати, веселитися, сміятися, а зло – це сидіти надутою і нічого не робити. Варто також додати, що після того як було поставлене це запитання, майже всі діти сказали, що вони не знають, як це пояснити. Тільки після більш наведених запитань, вони привели свої приклади.

Після закінчення опитування дітям було запропоновано намалювати або написати відповідно малюнок або твір на тему «Яким би ви хотіли бачити своє майбутнє?». Нижче наведений твір п'ятнадцятирічної дівчини щодо своїх майбутніх мрій:

«Я би хотіла простого людського щастя, щоб я вивчилась в школі, технікумі, потім влаштувалась на нормальну роботу. Самореалізувалась в житті загалом. А сама більше всього я би хотіла знову зустріти свою кохану

людину, яку я люблю більше за життя, але доля нас розділила. Його забрали в Донецьк вчитися, а мені би дуже хотілося, щоб ми знову зустрілися і в майбутньому створили сім'ю, і щоб все у нас було добре. Але я знаю, що моя мрія не збудеться. Це просто дурниці. Усе, ніяких таких мрій в мене більше не має».

З вищенаведеного твору можна зробити висновок, що дівчина досить песимістично настроєна щодо можливості реалізації своїх мрій, але головними цінностями для себе вона називає можливість створення сім'ї та бути з коханою людиною. На мій погляд, не останню роль в такому песимістичному настрої відіграє авторитет держави як гаранта соціального захисту кожного громадянина. Дівчина має з рідні тільки маму, яка покинула дитину, ведучи аморальний спосіб життя і зникла безвісти. Відповідно, окрім як на Державу, ця дівчина більше ні на кого покладатись не може. Але, знаючи систему та якість соціальної підтримки в країні, загалом інших настроїв, окрім як песимістичних, в більшості дітей в такому становищі виникати не може.

Двоє з п'яти дітей зобразили свої мрії у вигляді будинків або квартир поруч з якими були зображені рідні. На двох малюнках діти зобразили тільки маму. Отже, в переважній більшості, знову ж таки, діти мріють про затишний будинок та родину.

Таким чином потрібно відзначити, що пріоритетними цінностями в опитаних дітей є сім'я, та взаємовідносини, які її формують, тобто взаєморозуміння, допомога як моральна, так і матеріальна, повага, щирість, любов. Діти прагнуть мати, те що складає стержень моральних принципів і виховує людину людиною в суспільстві, тобто сім'ю. Незважаючи на скрутні обставини, в яких опинилися діти, в них не має ворожого настрою на оточуючий світ в цілому, а швидше навпаки вони прагнуть, любові, ласки та розуміння, залишаючи інколи навіть на задньому плані свої особисті мрії та бажання.

Результати опитування підтверджують загальну тенденцію ціннісних орієнтацій та потреб дітей вулиці. Так, у 2003 році Державний інститут

проблем сім'ї та молоді на замовлення Державного центру соціальних служб для молоді провів дослідження «Соціальний портрет дітей, які перебувають у стані бродяжництва» [42]. Аналіз відповідей дітей на запитання стосовно важливих складових щодо шляхів покращення їхнього життя, дає змогу стверджувати, що для таких дітей найголовнішими є матеріальні проблеми та проблеми пов'язані із неблагополуччям родини, точніше – батьків. Четверо з кожних п'яти вказали на потреби в одязі та харчуванні. До важливих усвідомлених цінностей належать також здоров'я, освіта. Для багатьох респондентів стає затишна родина, або хоча б прийомна родина чи «гарний інтернат». Третина дітей мріє, щоб їхні батьки та інші родичі вилікувалися від алкоголізму чи наркоманії. Для дітей молодшого віку певну бажану цінність становлять іграшки та розваги, для більш дорослих майбутнє працевлаштування.

3.2. Оцінка ефективності діяльності державних структур та громадських організацій, спрямованої на вирішення проблеми бродяжництва неповнолітніх

Переважає більшість соціальних працівників вважає, що на даний момент проблема бродяжництва дітей як на державному, так і на місцевому рівнях розв'язується недостатньо ефективно, незадовільно. Про незадовільність роботи системи свідчить факт перебування на вулиці (часто – тривалий час) величезної кількості дітей-бродяг. Особливо мало уваги приділяється профілактиці, роботі з неблагополучними сім'ями (хоча є позитивний досвід такої роботи), на етапі, коли дитина на межі бродяжництва або тільки-но починає бродяжити. Соціальним працівникам добре відомо: чим більше стаж бродяжництва дитини, тим важче вона адаптується до умов інтернату, притулку, тим менш успішно відбувається соціалізація. Важливо своєчасно надати допомогу (матеріальну, соціальну психологічну) сім'ї, де

склалася неблагополучна ситуація, або прийняти рішення щодо переведення дитини під опіку відповідних державних органів, якщо батьки ведуть асоціальний спосіб життя і не бажають змінювати власну поведінку [16].

Причин неефективного розв'язання проблеми дитячого бродяжництва багато, передусім – це низький, вкрай незадовільний рівень фінансування установ і служб, що займаються цією проблемою. Недостатнє фінансування притулків та інтернатів стає перешкодою на шляху забезпечення дітей повноцінним та різноманітним харчуванням, якісним одягом, ефективного лікування та навчального процесу (у т.ч. професійної підготовки). Вкрай мізерна допомога дитячим будинкам сімейного типу, трапляється, що її отримують невчасно, із затримками.

Низька заробітна плата загострює проблеми кадрів, мотивації. Немає змоги залучати до роботи висококваліфікованих спеціалістів, тоді як реабілітація дитини бродяги часто потребує залучення не просто психолога, а досвідченого психотерапевта. Через незабезпеченість транспортом соціальні працівники великого міста під час одного рейду відвідують 2-3 сім'ї на день, а могли б - до 30.

Зі свідчень одного з працівників міліції: «Кримінальна міліція у справах неповнолітніх погано забезпечена транспортом, приміщенням. Із затриманими дітьми доводиться ночувати у своїх кабінетах, а інколи купляти для них харчі за свій рахунок» [26].

Серед інших причин низької ефективності – застарілі форми роботи, недосконале (інколи – суперечливе) законодавство, правові обмеження для оперативного вирішення організаційних питань тощо. Окремо відзначимо причину організаційно-управлінського характеру – діяльність різних відомств, а також державних структур і громадських організацій недостатньо скоординована. У кожного відомства свої пріоритети, методи і форми роботи, уявлення про обов'язки інших структур. Трапляється, що представники різних відомств намагаються перекласти відповідальність за виконання певних функцій один на одного.

Соціальні працівники висловлюються щодо необхідності об'єднання зусиль усіх організацій і структур (державних і недержавних), які намагаються вирішувати проблему дитячого бродяжництва в рамках державної соціополітики з єдиним національним координаційним центром (без створення нового відомства). Узгодженій діяльності різних організацій сприяли б і традиційні, добре відомі заходи, що передбачають безпосереднє (у т.ч. неформальне) спілкування учасників: спільні для різних структур наради, семінари, обмін досвідом, тренінги, конференції [27].

Щодо перспективності окремих форм роботи для вирішення проблеми дитячої безпритульності, то можна виділити дві точки зору соціальних працівників, що розділилися у своїх позиціях. Першу умовно назвали «ліберальною», другу - «авторитарною».

Прихильники ліберальної точки зору виходять із того, що повинна максимально враховуватись особиста думка дитини під час вирішення її долі, що дитина повинна мати свободу вибору. Якщо бути послідовним, то рішення повернутися в сім'ю (рідну або прийомну), інтернат, дитячий будинок, звідки втекла дитина, або залишитися на вулиці, має приймати саме дитина. Крім того, дитина повинна мати можливість обрати місце проживання: якщо вона не хоче повертатися в сім'ю, але згодна залишитися в притулку, її не можна примушувати повертатись додому, навіть якщо на цьому наполягають батьки. Якщо дитина не хоче жити у певному інтернаті, але погоджується на інший - це в обов'язковому порядку потрібно врахувати.

Ліберальна точка зору передбачає (окрім іншого) надання дітям широкого спектру видів допомоги безпосередньо в умовах вулиці. Таким чином, «ліберали» не виключають саму можливість перебування дитини на вулиці (точніше, визнають існуючий стан речей) і пропонують здійснювати цілий комплекс «вуличних» заходів для пом'якшення шкоди, якої зазнає дитина перебуваючи на вулиці.

Зазначимо деякі форми роботи з дітьми – бродягами в умовах вуличного середовища, що рекомендувалися окремими соціальними працівниками:

- забезпечення регулярним (щонайменше дворазовим) гарячим харчуванням, організація роботи виїзних кухонь;
- створення банків одягу і взуття, забезпечення дітей-бродяг необхідним одягом, особливо взимку;
- надання місця для ночівлі;
- надання медичної допомоги стаціонарними та мобільними (виїзними) амбулаторіями;
- організація ігор та екскурсій (у т.ч. – до музеїв, театрів);
- надання моральної та психологічної допомоги;
- проведення просвітницької роботи – інформувати щодо ризику різних захворювань та засобів їх профілактики, щодо прав дитини та організацій, які можуть надати допомогу дитині;
- створення кризових та реабілітаційних центрів, центрів денного перебування, де дитина могла б харчуватися, отримувати медичну допомогу, навчатися тощо;
- реалізація програми «Рівний – рівному» [27].

Прихильники авторитарного підходу вважають недоцільною і навіть шкідливою практику надання допомоги дітям, доки вони перебувають у вуличному середовищі, доки вони не потрапили під контроль органів державної опіки або не повернулися додому (в сім'ю). На їх думку, коли йдеться про роботу з дітьми - бродягами, насамперед мається на увазі виявлення і негайне вилучення їх із вуличного середовища.

«Авторитарно» налаштовані соціальні працівники вважають недоречним ставити соціальну роботу від примх дитини. На їхню думку, слід активізувати практику виявлення та негайного вилучення дитини з вулиці. Водночас передбачається здійснити широкий спектр заходів, спрямованих на скорочення дитячого бродяжництва. Зокрема визначались такі пріоритети:

- 1) Частіше проводити рейди з виявлення та затримання дітей, що перебувають у стані бродяжництва.
- 2) Поліпшити забезпеченість кримінальної міліції у справах

неповнолітніх приміщенням, автотранспортом, пальним до нього для більш ефективного виявлення дітей-бродяг, створення належних умов для тимчасового перебування дітей та оперативного вирішення питання щодо місця їх подальшого перебування.

3) Поліпшити умови утримання дітей у притулках для неповнолітніх та інтернатах, передусім істотно підвищити норми та якість харчування, поліпшити соціально-побутові умови, забезпеченість вихованців одягом, шкільним приладдям тощо.

4) Посилити контроль за дотриманням норм харчування вихованців, за цільовим використанням коштів.

5) Підвищити відповідальність персоналу притулків для неповнолітніх, інтернатів, дитячих будинків за недоброзичливе ставлення до дітей. Підвищити відповідальність працівників вказаних закладів за втечу вихованців, якщо це стало з їх вини.

6) Підвищити відповідальність батьків (у т.ч. – в прийомних сім'ях) за недоброзичливе ставлення до дітей. Більш рішуче застосовувати заходи адміністративного та судового характеру.

7) Підвищити зарплату працівникам інтернатів і притулків з метою посилення їх мотивації до праці [26]

Проведення виховної роботи перед поверненням дитини-бродяги в сім'ю (інтернат). Практично всі соціальні працівники висловилися за необхідність обов'язкової ґрунтовної підготовчої роботи перед поверненням дитини в сім'ю (у т.ч. прийомну) або інтернат. Це має бути ретельна робота психолога за цільовою реабілітаційною програмою. Бесіди мають бути проведені як з дитиною, так і з дорослими – батьками, вихователями інтернату.

Під час бесіди з дитиною важливо переконати дитину, що вдома (в інтернаті) їй буде краще ніж на вулиці, дати зрозуміти, наскільки важливо для її майбутнього навчатися, здобути професію. Дитина має бути проінформована про свої права, про організації, до яких вона зможе звернутись про допомогу.

Під час розмови з батьками важливо мобілізувати їхнє терпіння та

почуття такту, налаштувати їх на тривалу, кропітку роботу, щоб досягти порозуміння з дитиною. Крім того, психолог має дати поради, як саме налагодити довірчі стосунки з дитиною, які нюанси при цьому мають бути враховані. Якщо дитина втекла з сім'ї, де мали місце прояви насильства, батьків слід детально проінформувати про відповідальність перед законом за свої дії, у т.ч. можливість позбавлення їх батьківських прав. Вихователям інтернату мають бути надані рекомендації щодо того, які аспекти слід враховувати під час налагодження стосунків з дитиною, які стратегії адаптації і методи виховної роботи варто обрати в даному випадку [37].

На думку частини соціальних працівників, центри денного та цілодобового перебування дітей повинні забезпечувати маленьких бродяг харчуванням, одягом (мати банки одягу), створювати умови для гігієнічних процедур, а що стосується центрів цілодобового перебування, поряд із переліченим вище – місце для ночівлі. Водночас, окремі соціальні працівники вважають, що «такі установи неприйнятні, якщо вони існують тільки для того, щоб нагодувати і обігріти». Необхідно, щоб у таких центрах проводилася соціальна реабілітація дітей – їх мають навчати, давати навички професії, виховувати установку на соціально-прийнятний спосіб життя (на думку працівників інтернатів – орієнтувати на влаштування до інтернату).

Центри цілодобового перебування (фактично притулки) на базі громадських організацій мають стати альтернативою державним притулкам для неповнолітнім та інтернатам. Різноманіття організаційних форм, здорова конкуренція піде лише на користь справі допомоги дітям – бродягам.

Представники громадських організацій вважають центри денного перебування - напівмірою, коли йдеться про дітей, які не підтримують контактів з сім'єю. «А на ніч їм куди податися, на вулицю? Краще вже організувати нічліжки із годуванням та можливістю помитися, випрати одяг». Тому центри денного перебування мають бути зорієнтовані надавати послуги дітям із соціально неблагополучних сімей, які мають постійне місце проживання (ночівлю). До того ж, деякі соціальні працівники висловлювали

побоювання з приводу того, що денні центри не користуватимуться популярністю серед дітей-бродяг із стажем, оскільки саме вдень вони заробляють собі на життя.

Досить різні судження викликала ідея організувати роботу прийомних сімей тимчасового перебування, у тому числі прийомних сімей «швидкої допомоги», до яких дитину привозять безпосередньо з вулиці там вона перебуває до остаточного вирішення питання про місце її подальшого перебування. Така форма роботи розглядалася як альтернативна притулкам для неповнолітніх, стосовно яких було багато нарікань з боку дітей-бродяг [37].

Слід мати на увазі, що прийомна сім'я тимчасового перебування - це не просто сім'я, яка згодна взяти дитину просто з вулиці (хоча й тимчасово) і утримувати її своїм коштом. Це скоріше сім'я, де дорослі батьки працюють соціальними працівниками і, образно кажучи, «беруть роботу додому». Вони мають отримувати за свою важку працю пристойну зарплату, кошти на утримання дитини, компенсації за можливі матеріальні збитки, завдані маленьким бродягою. Але клопоту з дитиною, що тільки-но привели з вулиці (можливо - і вночі) дуже багато, поведінка такої дитини далеко не завжди зразкова. Але, на відміну від притулку для неповнолітніх, прийомна сім'я тимчасового перебування створює все-таки сімейне середовище з відповідним ставленням до дитини. Безумовно батьки – соціальні працівники потребують соціальної перевірки (у т.ч. психічного здоров'я), а також подальшого ретельного контролю за тим, як вони ставляться до дітей, як використовуються кошти, виділені їм на утримання дитини [38].

Ідея прийомної сім'ї тимчасового перебування викликала неоднозначне ставлення, але загалом – позитивне. Особливо активно підтримали ідею прийомної сім'ї тимчасового перебування представники громадських організацій, як одну з можливих альтернатив «казенщини» - притулків для неповнолітніх, інтернатів. Обережні та негативні оцінки такої форми пов'язувалися передусім із сумнівом щодо реальної можливості повноцінного фінансування державою такої програми, що таким сім'ям буде надана

допомога (кошти) в необхідному обсязі.

Окремі соціальні педагоги вважають, що виходом із ситуації може бути розширення мережі дитячих будинків сімейного типу.

Соціальні педагоги загалом досить скептично оцінили доцільність впровадження та можливу ефективність роботи пересувних амбулаторій, які б надавали медичну допомогу дітям-бродягам на вулиці (у місцях найбільшого їх скупчення), а також проводили серед них просвітницьку-профілактичну роботу. Через наявну установку «триматися подалі від представників державних структур», дитина може не звертатися до працівників пересувних амбулаторій, важко також сказати, скільки дітей з часом стане постійними їх відвідувачами. Як показало опитування, діти бродяги не схильні самі звертатися за медичною допомогою, а змусити їх проходити огляд ніхто не може. Висловлювалось припущення, що дітей можна залучити до такої форми допомоги, пропонуючи харчування тим, хто пройде обстеження.

Соціальні працівники пропонують значно поліпшити рівень медичного обслуговування, які потрапили до притулків для неповнолітніх, інтернатів, прийомних сімей та будинків дитячого типу, надати змогу користуватися послугами висококваліфікованих фахівців, спеціалістів. Медики рекомендують виділити додаткові кошти (і повноваження) дільничним лікарям, які регулярно відвідували б та оглядали дітей з неблагополучних сімей (відповідні списки мали б складати служби у справах неповнолітніх).

Тому необхідне цільове виділення коштів для лікування таких дітей. Крім того, можливе надання медичних послуг стаціонарним медичним пунктом (амбулаторією), яка знаходиться поблизу великого скупчення дітей-бродяг, наприклад, біля залізничного вокзалу. Але робота такого пункту буде ефективна за двох умов: по-перше, для такої роботи мають виділятися додаткові гроші, по-друге, діти, які мешкають поблизу, повинні регулярно інформуватися про можливість отримання медичної допомоги, запрошуватися до цього медичного пункту. Такий медичний пункт можна було б організувати на базі «Червоного хреста» за певного сприяння державних структур.

Соціальним працівникам пропонувалося також оцінити доцільність впровадження такої форми роботи, як «вуличне навчання». Малоя на увазі, що педагог – «вуличний вчитель» – проводив би навчання одразу по кількох предметах з кожною окремою дитиною за індивідуальною програмою, виходячи з його рівня знань та здібностей. Переважна більшість соціальних працівників висловили негативне ставлення до такої ідеї. Мотив: немає ані вчителів, підготовлених до такої роботи, ані методик. В умовах осінь-зима-весна неможливе проведення занять на вулиці – необхідне приміщення, мінімальне обладнання. Висловлювався сумнів, що діти систематично відвідуватимуть такий лікнеп, бо як правило, діти не хочуть вчитися. Небагато хто з педагогів здатен зацікавити дітей постійно відвідувати заняття [37].

Вуличне навчання скоріше можливе як похвальна ініціатива громадських та благодійних організацій, які проводять такі заняття у своєму приміщенні (про це говорили й самі представники громадських організацій).

Навчання з окремих предметів або підвищення загальноосвітнього рівня можливе влітку в міських або приміських таборах (у т.ч. – в ігровій формі). Доцільність підготовки фахівців для роботи з дітьми-бродягами

У робот з дітьми головним має бути любов і увага до них, терпіння і почуття такту, біля неповнолітніх не повинно бути людей випадкових. Тому соціальні працівники вважають, що слід спеціально готувати соціальних працівників, педагогів, вчителів до роботи з дітьми-бродягами, в притулках для неповнолітніх, інтернатах. Підготовка має включати набуття знань про права дитини, вікову психологію, психологічні особливості дітей-бродяг, правові аспекти роботи з такою категорією дітей, отримання навичок проведення бесід з жертвами насилля, виховної бесіди тощо.

Соціальні працівники постійно наголошували на необхідності залучення до роботи з дітьми-бродягами кваліфікованих психологів, говорили про те, що їх колегам дуже часто не вистачає знань з питань вікової психології.

Для роботи з дітьми-бродягами вкрай важливо, щоб людина просто

небайдуха серцем, хоча їй і не завадять «додаткові знання з психології та соціальної педагогіки, які стосуються даної категорії дітей» [38]

Таким чином, найбільш прийнятною формою короткотермінового навчання, підвищення кваліфікації та обміну досвіду фахівців різних відомств можуть стати тематичні тренінги та семінари. На необхідність проведення тренінгів вказали працівники притулків для неповнолітніх та інтернатів, висловлюючи бажання поповнити багаж знань щодо нових методик роботи з дітьми.

3.3. Рекомендації соціальним працівникам в роботі з бездоглядними дітьми

Співпраця та партнерська взаємодія.

- Тісніше налагодити співпрацю із притулками для неповнолітніх. Консультативні пункти, школи соціальної адаптації чи реабілітаційні групи, створені при притулках спеціалістами ССМ, особливу увагу повинні приділяти психокорекційній роботі з дітьми.

- Робота соціальних працівників у притулках (аналогічно як і в спеціалізованій службі) повинна будуватися лише, виходячи із потреб безпосередньої особистості, кожної конкретної ситуації, враховуючи загальну специфіку роботи з даною категорією дітей вулиці. Роботу з неповнолітнім у притулку узгоджувати з роботою із сім'єю дитини. Мова йде про спільний план дій, спільні заходи, взаємне інформування соціальних працівників, залучених до роботи щодо реабілітації дитини, схильної до бродяжництва, та її сім'ю.

- ССМ налагоджувати тісну співпрацю із недержавними організаціями, які опікуються дітьми-вулиці: організовувати спільні тренінги, навчання спеціалістів, планувати і реалізовувати спільні соціальні програми. Загалом механізми співпраці ССМ з громадськістю, державними та недержавними

організаціями повинні стати окремим об'єктом дослідження.

- Соціальна робота з сім'єю.

- Активніше залучати додаткові кошти для здійснення матеріальної підтримки багатодітних та малозабезпечених сімей, розробляти регіональні та місцеві програми підтримки таких сімей; стимулювати громадські ініціативи шевської допомоги.

- Вжити додаткових заходів щодо професійного виявлення безвідповідальності батьків або осіб, або осіб, які їх замінюють, посадових осіб за неналежне виховання дітей, порушення їхніх прав.

Забезпечити здійснення соціального супроводу молодих сімей, сімей, в яких виховуються діти-інваліди, вжити заходів щодо своєчасного надання їм допомоги.

- Вирішити питання про відкриття за потребою регіонів центрів матері і дитини, інших закладів соціального спрямування для здійснення соціального супроводу різних категорій сімей. Розвивати служби підтримки сім'ї.

- Розробити комплекс заходів освітнього-виховного характеру, спрямованого на виховання майбутніх батьків, підвищення їхньої педагогічної компетентності. Через мережу дошкільних та шкільних закладів реалізовувати програми виховання батьків, підвищення їхньої педагогічної компетентності, щоб допомагало їм краще зрозуміти своїх дітей, налагоджувати довірливі стосунки, а також дозволило б підвищити обізнаність щодо батьківських обов'язків. Провідною формою такої освіти мають стати групові семінари та індивідуальні консультації, які проводитимуть психологи і соціальні педагоги.

- Ширше пропагувати сімейні цінності в ЗМІ.

- Науковий супровід та інформаційно-методичне забезпечення.

- Стимулювати науково-практичний пошук ефективних механізмів подолання явища безоглядності і безпритульності дітей, організацію наукових досліджень та моніторингу із зазначеної проблеми.

- Розробити систему індивідуального комплексного супроводу кожної дитини, яка потрапила у складну життєву ситуацію, контролю за її розвитком у

державному чи недержавному закладі, в прийомній сім'ї чи сім'ї опікунів.

- Забезпечити функціонування програмно-інформаційного комплексу служб у справах неповнолітніх як органу, комп'ютерної системи обліку дітей груп ризику.

- Розробити та впровадити навчальні програми для дітей – вихованців інтернатних закладів щодо формування здорового способу життя.

- Ввести в навчальні програми підготовки соціальних педагогів та соціальних працівників педагогічних навчальних закладів спецкурси щодо соціально-правового захисту безоглядних та безпритульних дітей.

- Відпрацювати механізм інформування населення органів опіки та піклування про дитину, яка втратила або втрачає батьківське піклування, зазнає жорстокого поводження тощо.

- Широко інформувати населення про наявність та координати закладів соціального захисту безоглядних і безпритульних дітей: притулків для неповнолітніх, центрів соціально-психологічної реабілітації, кризових центрів та інших закладів соціального захисту дітей.

- Провести ряд наукових досліджень на базі науково-дослідних інститутів з метою вивчення проблем впливу агресивної телепродукції на дітей; розробити методичні рекомендації для вчителів з питань культури сприйняття інформаційних матеріалів учнями різного віку; збільшити кількість ефірного часу для телевізійних програм гуманітарного спрямування, для сімейного перегляду; систематично здійснювати моніторинг та оцінку змісту телепередач на всіх каналах; вживати заходи до телеорганізацій, які порушують чинне законодавство щодо захисту особистісних цінностей та суспільної моралі.

- Робота з волонтерами.

- Центрам ССМ готувати та залучати волонтерів до роботи з дітьми, схильними до бродяжництва.

- Робота за місцем проживання.

- Проводити районні рейди соціальних працівників з метою

консультування дітей за місцем їхнього проживання.

- Більше уваги приділяти різноманітним формам роботи щодо попередження ранніх сексуальних стосунків, які особливо негативно впливають на стан здоров'я дітей.

- Активніше організовувати вуличні інтерактивні театри як цікаву і сприйнятливую дітьми форму роботи.

Найголовніше - повернути безоглядним та безпритульним дітям відчуття безпеки та довіри до суспільства, створивши всі необхідні умови для виховання та розвитку, оточивши їх атмосферою особливої уваги та турботи.

За лускою грубості, невихованості, зухвальства у переважної більшості безоглядних та безпритульних дітей сховані вразлива душа, що сподівається на чудо, віра у справедливість, віра у знаходження справжньої сім'ї, взаєморозуміння та підтримки у житті.

ВИСНОВКИ

Проблеми дитячої безоглядності – це віддзеркалення політико-економічних та соціально-культурних негараздів перехідного етапу розвитку суспільства. Це сукупність великих трагедій, яких зазнають маленькі громадяни нашої країни. Вони опинилися на вулиці у період формування світогляду, цінностей, життєвих орієнтирів, соціальних навичок.

Феномен безоглядності дітей – складний, важко досліджуваний. Загальна картина на вулицях міст – фрагментарна, неповна, оскільки належним чином не відпрацьована система соціального моніторингу. До умовних категорій безоглядних і безпритульних дітей, які виховуються в умовах вулиці, належать такі, які на мають батьків і живуть на вулиці, – діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, покинуті діти, діти-втікачі з державних установ; мають батьків, пішли з дому (чи їх звідти вигнали), постійно живуть на вулиці, їхні зв'язки з сім'єю повністю розірвані; мають батьків, але періодично живуть то вдома, то на вулиці; мають батьків, на вулиці проводять весь день чи ніч (зв'язки з сім'єю напружені).

Створення соціального портрета безоглядних та безпритульних дітей дозволило з'ясувати, що це особи (переважно хлопчики) 10-14 років із неблагополучних (часто асоціальних) сімей, які періодично підтримують зв'язки з батьками, однак такі зв'язки слабкі через жорстокість дорослих, алкоголізм чи наркоманію, авторитарний стиль виховання чи байдужість до потреб дитини.

Заперечення позитивного досвіду попередніх поколінь, відсутність реальних ідеалів і перспектив, нестача любові та розуміння – ось далеко неповний перелік факторів, що виштовхнули дитину на вулицю. У кожного з дітей існує своя мотивація виходу на вулицю, однак основними причинами поширення цього явища в Україні стали: неблагополучна соціально-економічна ситуація в країні, трудова міграція дорослого населення, загострення проблем

інституту сім'ї; поширення серед населення пияцтва та наркоманії; збільшення числа незайнятих дітей та підлітків; зниження доступності послуг установ, що забезпечують змістовне, розвиваюче дозвілля дітей; послаблення виховної функції школи та позашкільних закладів тощо.

Однією з головних причин безоглядності та безпритульності є криза в сім'ї: ослаб її авторитет і виховний потенціал, руйнуються традиційні моральні норми, втрачаються фундаментальні людські цінності, збільшується кількість дітей, що постраждали від жорстокості батьків, психічного, фізичного і сексуального насильства, занедбаних, виснажених, знедолених.

Діти, які опинилися на вулиці з вини дорослих, щоб вижити, вдаються до обману, крадіжок, зазнають принижень. Йде процес втягнення підлітків у кримінальний бізнес, жебракування, рекет, проституцію.

Державними організаціями в Україні здійснюється багато заходів з метою профілактики та подолання явища безоглядності та безпритульності дітей: створено значне нормативно-правове підґрунтя для розвитку закладів соціального захисту дітей (і що дуже важливо – центрів соціальне – психологічної реабілітації неповнолітніх), дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей; проводяться спільні рейди та операції з метою вилучення безоглядних та безпритульних дітей з вулиці, охоплення їх навчанням, різними профілактичними заходами; впроваджуються альтернативні форми навчання дітей, у навчальних закладах введено посади практичного психолога та соціального педагога, активізувалися науково-дослідницька робота з вивчення явища безпритульності та безоглядності. Активну роботу ведуть недержавні організації у вирішенні проблем безоглядності та безпритульності.

Однак роботу щодо запобігання цьому явищу та реабілітації дітей вулиці слід вважати недостатньою. Серед причин неефективності заходів основними можна назвати такі: існує певна міжвідомча розмежованість та нескординованість у розв'язанні одних і тих же проблем; відсутні єдині підходи як до організації діяльності закладів, так і в підготовці кадрів; належним чином не налагоджена профілактична робота з сім'ями, дітьми з

девіантною поведінкою, не відповідає вимогам сьогодення система опіки і піклування в Україні; не відпрацьована єдина ефективна реабілітаційна система соціального захисту дітей від першого контакту, від соціального супроводу дитини у притулку для неповнолітніх до соціального супроводу сім'ї після повернення у неї «втікача»; не розгорнулася широка і раціонально організована підтримка громадських ініціатив тощо.

Основні зусилля держави повинні бути зосереджені на профілактичній роботі, спрямованій на подолання причин поширення явища безоглядності і безпритульності дітей. Серед її головних завдань – озброєння батьків та дітей знаннями, навичками поведінки у складних життєвих ситуаціях, вміннями долати конфлікти, стреси, розпізнавати небезпеки і загрози та запобігати жорстокості, насильству.

Експериментальне дослідження потреб та ціннісних орієнтацій дітей було проведено у Запорізькому обласному притулку для неповнолітніх.

Нами було опитано та продіагностовано п'ятеро дітей віком від 4 до 16 років. Встановлено, що пріоритетними цінностями в опитаних дітей є сім'я, та взаємовідносини, які її формують, тобто взаєморозуміння, допомога як моральна, так і матеріальна, повага, щирість, любов. Діти прагнуть мати, те що складає стержень моральних принципів і виховує людину людиною в суспільстві, тобто сім'ю. Незважаючи на скрутні обставини, в яких опинилися діти, в них не має ворожого настрою на оточуючий світ в цілому, а швидше навпаки вони прагнуть, любові, ласки та розуміння, залишаючи інколи навіть на задньому плані свої особисті мрії та бажання.

Таким чином, гіпотеза дослідження про те, що проблема безпритульності неповнолітніх в Україні обумовлена як їхніми соціально-психологічними особливостями так і умовами соціального середовища підтвердилася.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) : навчальний посібник / А. Й. Капська та ін. Київ : Логос, 2002. 164 с.
2. Антология социальной работы / сост. М. В. Фирсов. Москва: Сварочь – НВП СПТ, 1995. 400 с.
3. Антонюк Т.Д. Дитячий будинок як форма соціального виховання: історичний аспект. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство*. 2004. № 8. С 21-25.
4. Бас Ю. Л. Правове регулювання запобігання проституції у сексуальних цілях. URL: <http://www.lex-lme.com.ua/go=rull+article&id=93>.
5. Болотіна Н. Б. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять. *Право України*. 2000. № 4. С. 35-39.
6. Будіянський М. Ф. Дитина з неблагополучної сім'ї. *Охорона дитинства. Дитяче право: теорія, досвід, перспективи*. Одеса : Юридична література, 2001. С. 111-113.
7. Буянов М. И. Ребенок из неблагополучной семьи: Записки детского психиатра. Москва : Медицина, 1988. 153 с.
8. Волинець Л. С., Січкарь О. О. «Діти вулиці» в Україні: ситуаційний аналіз. Київ : Сфера, 2004. 80 с.
9. Волинець Л. С. Щодо соціального феномену «діти вулиці» в Україні. *Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення*. Київ, 1998. С. 170-185.
10. Выготский Л. С. Трудное детство. Собрание сочинений. Москва : Изд-во МГУ, 1995. 159 с.
11. Гаврюшенко Р. Є, Коваль Н. В. Організаційно-правові форми соціального захисту в Україні. *Управління розвитком*. 2011. № 10. С. 25-26.
12. Державна доповідь про становище дітей в Україні: Соціальний захист

дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування / Ю. Г. Антіпкін та ін. Київ : Укр. ін-т соц. досліджень, 2000. 177 с.

13. Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2009 року «Забезпечення рівня можливостей та прав дітей в умовах зростання ризиків бідності населення». Київ : Держ. Ін.-т розвитку сім'ї та молоді, 2010. 149 с.
14. Дорогіна О. В. З досвіду роботи дитячого будинку сімейного типу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Педагогіка. Соціальна робота.* 2000. № 3. С. 108-110.
15. Євко В. Охорона дітей, позбавлених батьківського піклування: історичний аспект. *Право України.* 2001. № 8. С. 107-109.
16. Єрескова Т. В., Демченко М. Т. «Євросирітство» серед студентської молоді: досвід соціального аналізу. *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління.* 2010. Т. XI, вип. 145. С. 395-402.
17. Жванко Л. Основи політики Української Держави у сфері охорони здоров'я та соціального захисту населення (квітень - грудень 1918 р.). *Київська старовина.* 2006. № 2. С. 63-75.
18. Зайцева З. Г. Неблагополучна сім'я та її вплив на формування особистості дитини. *Соціальна підтримка молоді сім'ї.* Київ, 1994. Вип. 1. С. 51-99.
19. Зайцева З. Г. Сімейне неблагополуччя і «діти вулиці». *«Діти вулиці» : методичні рекомендації по роботі з «дітьми вулиці» / упоряд. А. Г. Зінченко.* Київ, 1999. С. 49-56.
20. Зінченко А. Г. Безпритульність як соціальне явище (до історії розв'язання проблеми). *Соціальна політика і соціальна робота.* 1998. № 1-2. С. 78-86.
21. Иванова Р. И., Тарасова В. А. Предмет и метод права социального обеспечения. Москва : Юрид. л-ра., 1983. 387 с.
22. Іванкова-Стецюк О.Б., Соха М.В. Альтернативні форми організації соціальної допомоги безпритульним у місті: добродійна діяльність громадських організацій і Церкви. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства.* Харків, 2008. С. 417-421.

23. Кабаченко Н. В. Дитяча бездомність в Україні. *Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2010. Т. 110. С. 60-65.
24. Казанчан А. А. Види соціального забезпечення громадян в Україні: проблемні питання. *Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 3. С.11-20.
25. Коваль Л. Г., Зверєва І. Д., Хлебнік С. Р. Соціальна педагогіка / Соціальна робота : навчальний посібник. Київ : ІЗМН, 1997. 392 с.
26. Ковбас Б. І., Фуштей Л. І. З досвіду діяльності науково-методичної ради притулку для неповнолітніх м. Івано-Франківська. *Соціальна робота: теорія, досвід, перспективи*. Ужгород, 1999. № 4. С. 330-333.
27. Кожура Л. О. До питання визначення поняття «безпритульні діти. URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/15430/%CA>.
28. Козубовська І. В., Керецман В. Ю., Товканець Г. В. Роль і функції соціально-психологічної служби в роботі з сім'єю. Ужгород : Думка, 1998. 165 с.
29. Коломієць В. Їхній дім – вулиця, а університети – підвали. *Українська газета*. 2006. № 30. С. 15-16.
30. Колосова О. О. Правове забезпечення соціального захисту безпритульних дітей і дітей-сиріт в політиці урядів УНР та Гетьманату 1917-1921 рр. *Актуальні проблеми політики*. 2009. № 38. С. 599 - 608.
31. Комплексна допомога бездоглядним та безпритульним дітям : метод. посіб. / авт.: О. І. Безпалько та ін. Київ : Калита, 2010. 376 с.
32. Кравченко М. Особливості соціального захисту громадян, які потребують сторонньої допомоги. *Ефективність державного управління*. 2008. № 16/17. С. 91 - 98.
33. Крестовська Н. М. Сучасне розуміння прав дитини. *Форум права*. 2011. № 3. С. 409 - 413.
34. Кривачук Л. Ф. Удосконалення нормативно-правового механізму

соціальноправового захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: установа юридичного статусу. *Актуальні проблеми державного управління*. 2018. № 2 (40). С. 228 - 235.

35. Кривобок Ю. Соціальні послуги у системі соціального захисту: проблеми та перспективи удосконалення в Україні. *Політичний менеджмент*. 2012. № 1 - 2. С. 97 - 102.
36. Лемещук І.Л. Вплив міжнародно-правового регулювання відносин соціального захисту на національне законодавство України. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Юридичні науки*. 2009. № 3. С. 143 - 148.
37. Мордань О. Формування та розвиток системи обліку безпритульних дітей в Україні. *Ефективність державного управління*. 2011. Вип. 27. С. 380-388.
38. Олифіренко Ю.І. Історичні аспекти проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_gum/Vcndtu/2012_60/48.htm.
39. Організація і технологія соціальної роботи з дітьми вулиці / за ред. А. Й. Капської. Київ : Інтернаціональний Союз; Ліга соціальних працівників України, 2003. 260 с.
40. Орлова Э. А. Общественный курс социальной работы: культурно-антропологическая интерпретация. *Российский журнал социальной работы*. 1996. № 2. С. 12-13.
41. Основы профилактики безнадзорности и беспризорности несовершеннолетних : учебное пособие для вузов / ред. А. Ф. Мустафаева. Москва : Академический проект, 2003. 208 с.
42. Основы социальной работы : учебник / отв. ред. П. Д. Павленок. Москва : Академия, 1997. 317 с.
43. Петрочко Ж. В. Реінтеграція дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як пріоритет соціально-педагогічного забезпечення їх прав. *Вісник Черкаського університету*. 2008. Вип. 121.

С. 97-103

44. Пилипенко П. Д. Право соціального забезпечення України : навчальний посібник. 3-є вид., змін. та доп. Київ : «Істина», 2012. 232 с.
45. Право соціального забезпечення України : навчальний посібник / за ред. П. Д. Пилипенко. Київ : Істина, 2007. 434 с.
46. Психолого-педагогічна реабілітація дітей, вилучених із праці на вулиці / за ред. О. П. Цушка. Київ : Ніка-Центр, 2003. 232 с.
47. Робота з вуличними дітьми у м. Києві. Проект дослідження та розвитку, підтриманий Міністерством з міжнародного розвитку Великої Британії через програму Партнерство у галузі охорони здоров'я та соціальної допомоги. Київ : АВЕГА, 2003. 56 с.
48. Рябоконт Л. Поза системою усіх систем. *День*. 2000. № 219. С. 12-13.
49. Семигіна Т. Н., Міщенко К. С., Кіча Т. Г. Соціальні послуги в Україні: Сьогодення та перспективи. Київ : ВК «Зірка», 2007. 52 с.
50. Сирота І. М. Право соціального забезпечення в Україні : підручник. 8-е вид. Харків : «Одіссей», 2010. 408 с.
51. Словник - довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / за ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. Київ : Логос, 2000. 228 с.
52. Соха М. В., Саноцька О. Я. Всі люди мають потенціал: Про ідею допомоги для самопомоги. Львів : ПАІС, 2008. 132 с.
53. Соціальна політика в умовах поглиблення соціальної нерівності в Україні : монографія / за заг. ред. Л. І. Ільчука, О. О. Давидюк, Ю. В. Кривобок. Херсон : Вид-во «ПП Вишемирський В.С.», 2010. 376 с.
54. Стаховська Н. М. Соціальне забезпечення чи захист? *Предпринимательство, хозяйство и право*. 2000. № 8. С. 54-57.
55. Сташків Б. І. Право соціального обслуговування : навчальний посібник. Київ : Знання, 2007. 567 с.
56. Стивенсон С. А. О феномене бездомности. *Социологические исследования*. 1996. № 8. С. 26 - 33.

57. Тематична державна доповідь про становище дітей в Україні: Проблеми безоглядності та безпритульності дітей в Україні (за підсумками 2003 року) / В. І. Довженко, З. П. Кияниця, Л. Ю. Якименко, Ж. В. Петрочко. Київ :Либідь, 2004. 165 с.
58. Терехина В. В. Безнадзорным детям особое внимание. *Социальное обеспечение*. 2002. № 5. С. 18-22.
59. Якубова Л. А. Особливості соціально-педагогічної роботи з бездоглядними та безпритульними дітьми та молоддю. *Педагогічний дискурс*. 2012. № 13. С. 432-436.
60. Ярошенко І. С. Право соціального забезпечення : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2005. 232 с.

Додаток А

Питання для інтерв'ю

1. Що для тебе головне в житті?
2. Чи є в тебе мрія? Якщо так, то яка саме?
3. В що ти віриш?
4. Чи є в тебе ціль, якщо є, то яка саме?
5. Чим ти хочеш займатися в майбутньому?
6. Що тебе цікавить, чим ти захоплюєшся?
7. Як ти відносишся до школи? В неї потрібно ходити? Як ти вважаєш навчання пригодиться тобі в майбутньому?
8. Кому ти довіряєш?
9. Чи є в тебе справжній друг? Хто він?
10. Як ти вважаєш, що таке щастя?
11. В тебе є плани на майбутнє? Які?
12. Дай визначення поняттям добро і зло.
13. Якби якісь люди хотіли тобі допомогти, що їм потрібно зробити, щоб твоє життя стало кращим?
14. Якби в тебе була можливість вирішувати любі питання і проблеми в цьому світі, щоб ти хотів (хотіла) змінити на цій Землі?
15. Як ти вважаєш ти можеш щось змінити або зробити в кращу сторону самостійно, якщо так - то що саме і як? Якщо ні - то що тобі заважає це зробити?
16. Що таке сім'я? Для чого вона потрібна